

NYELVÉSZETI FÜZETEK.

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND.

36.

JELENTÉS-TANULMÁNYOK

A KOMPLIKÁCIÓS

JELENTÉSVÁLTOZÁSRÓL

IRTA

SZEREMLEY CSÁSZÁR LORÁND

A BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF KOLLÉGIUM TAGJA

KÜLÖNNYOMAT A MAGYAR NYELVÖRBŐL

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

1906.

Ára egy korona.

NYELVÉSZETI FÜZETEK.

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND.

36.

JELENTÉS-TANULMÁNYOK
A KOMPLIKÁCIÓS
JELENTÉSVÁLTOZÁSRÓL

IRTA

SZEREMLEY CSÁSZÁR LORÁND

KÜLÖNNYOMAT A MAGYAR NYELVŐRBŐL

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA

1906.

NYELVTAN-ÉRTÉKELÉS

NYELVTAN-ÉRTÉKELÉS

NYELVTAN-ÉRTÉKELÉS

NYELVTAN-ÉRTÉKELÉS

NYELVTAN-ÉRTÉKELÉS

NYELVTAN-ÉRTÉKELÉS

BEVEZETÉS.

Az utolsó évtizedekben megjelent általános nyelvészeti munkák mind több figyelmet fordítanak a jelentéstanra, melyet az előző nyelvtudomány meglehetősen elhanyagolt. Azok közül a kísérletek közül, melyeket e munkákban a jelentésváltozások osztályozására találunk, legtanulságosabb a W u n d t rendszere.¹ Legtanulságosabb azért, mert a jelenségek lélektani magyarázatát tekinti főadatának, a jelentésváltozások lelki okait és föltételeit akarja földeríteni.

A jelentéstan épen azért részesült eddig a hangtan mellett oly mostoha elbánásban, mert általános volt a fölfogás, hogy míg a hangváltozások törvényszerűen folynak le, addig a jelentésváltozások nagyrészt egyéni önkényre vezethetők vissza. Ezzel szemben Wundt — és ebben van a fő érdeme — erősen hangsúlyozza, hogy a jelentésváltozás, épen úgy mint a hangváltozás, mindenütt szigorú törvényszerűséggel megy végbe. E törvényszerűség fölismerését igen sok esetben nagyon megnehezíti ugyan a különböző eredetű és természetű okok összeszövődése, úgyhogy sok esetben nem is sikerül a jelentésváltozás föltételeit földerítenünk; mindamelllett nem szabad lemondanunk minden magyarázatról, hanem minden egyes esetben kutatnunk kell a jelentésváltozásban ható lelki okokat.

Minden egyes szó fogalmi tartalmat fejez ki, tehát minden jelentésváltozásban fogalomváltozás tükröződik. Fogalmon azonban

¹ L. Wilhelm W u n d t. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Erster Band. Die Sprache. Erster und zweiter Teil. Leipzig 1900. Zweite, umgearbeitete Auflage, Leipzig, 1904. Zweiter Teil. VIII. Kapitel: *Der Bedeutungswandel*. 449—613. l. — A rendszert részletesen tárgyalja G o m b o c z Zoltán *Nyelvtörténet és lélektan* c. ismertetése (Nyelvészeti Füzetek 7. szám).

— a szó lélektani értelmében — bármely a tudatban elszigetelhető részét értjük egy teljes képzet tagolása által létrejött mondatnak. A jelentésváltozás föltételei is eszerint ugyanazok mint a fogalomváltozás föltételei: vagyis a különböző képzettársulási hatások, melyek a fogalmat alkotó elemek kapcsolása módját meghatározzák és változásukkal az alkotó elemek változását idézik elő. Kivételes esetekben a jelentésváltozásra a szó hangalakjának a változása is befolyással van: az ilyen jelentésváltozást Wundt korrelatív jelentésváltozásnak (párhuzamos hang- és jelentésváltozás) mondja. A legtöbbször azonban a jelentésváltozás a hangváltozástól függetlenül megy végbe: ez a jelentésváltozás Wundt rendszerében az önálló jelentésváltozás. Közülük úgy történeti mint lélektani szempontból az önálló jelentésváltozás jelenségei a fontosabbak, mert míg a korrelatív jelentésváltozásban a hangfejlődés hat a jelentésfejlődésre és ez ismét a hangalakra, addig az önálló jelentésváltozások a netaláni hangváltozásoktól függetlenül a fogalmak eredeti tulajdonságain alapuló fejlődés szerint jönnek létre s így náluk a jelentésváltozásnak a képzetek és fogalmak természetében rejlő okai világosabban szembetűnnek.

Az önálló jelentésváltozás jelenségei két csoportba különíthetők el. Az egyikben a jelentésváltozást egy nyelvközösség minden tagjában vagy legalább nagy részében egymástól függetlenül több ízben működő képzettársulási hatások szükségszerűen hozzák létre. Ezzel szemben állanak azok a jelenségek, melyek a képzettársulási hatásoknak csak egy egyénben való és csak egyszeri működéséből származnak. Az első csoport jelenségeit Wundt szabályos, a második csoportba tartozókat szórványos jelentésváltozás néven foglalja össze. A szabályos jelentésváltozás oka maguknak a változásnak alávetett fogalmaknak a tulajdonságaiban van, a szórványos jelentésváltozás ellenben rendszerint az egyes emberre vezethető vissza. A szabályos jelentésváltozás tehát állandó és lassú folyamat, szorosabb értelemben vett átváltozás, a szórványos jelentésváltozás hirtelen, átmenet nélkül történik, önkényes átvitel. Ezért a szórványos jelentésváltozás egy szó története, s másodsorban a szó jelölte fogalomé; a szabályos jelentésváltozás mindenek fölött fogalom története, szóé csak annyiban, amennyiben a fogalom szóval van megjelölve.

A szabályos jelentésváltozásban tükröződő fogalomváltozás szükségszerűen szoros kapcsolatban van a fogalmaknak a szerke-

zetével, mely uralkodó alkotórészek előnyomulásában, viszonylag állandó és változó elemek különválásában, valamint ezeknek egymáshoz való viszonyában nyilvánul. A fogalom szerkezetét tevő elemeknek a kapcsolatait és változásait minden esetben képzetársulások idézik elő. Mint minden összetettebb lelki fejlődésben, a fő szerep itt is az egyidejű képzetársulásnak (szimultán asszociáció) jut: az asszimilációnak, midőn ugyanazon érzékterület képzetei kapcsolódnak, és a komplikációnak, midőn különböző érzékterületek képzetei társulnak (magyarban az elsőt egybeolvadásnak is mondják, a másikat képzetszővődésnek).

Ennek megfelelőleg a szabályos jelentésváltozásnak két főformája az asszimilációs és a komplikációs jelentésváltozás. Ezek mellett Wundt még két külön csoportot vesz fel: az egyikben a jelentésváltozást érzelmi hatások magyarázzák, a másikban egy szó egy vele gyakran társult szó jelentéséből új elemeket vesz át, melyek eredeti jelentését kisebb-nagyobb mértékben módosítják (ún. jelentés-sűrűsödések).

Minket ezúttal a komplikációs jelentésváltozások érdekelnek.

Komplikáción Wundt különböző érzékterületekhez tartozó képzetek vagy képzetalkotórészek kapcsolatát érti. Az e fajta kapcsolatok természetesen lazábbak, mint az asszimilációk, s az elemek teljes összeolvadása, ami az asszimilációnál gyakran megtörténik, a képzetek diszparát volta miatt itt úgyszólván eleve ki van zárva. Ha valaki egy négy támasztékon álló asztalt megpillant, először is egy négylábú állatra gondol s a két képzetből a támaszték és a láb részletképzeteinek nem egyező vonásai mint lényegtelenek nem lesznek tudatossá, s az illető a támasztékot valósággal lábnak fogja föl. Ily összeolvadásról a komplikációnál szó sem lehet. Ha valamely közvetlen érzéki benyomás, teszem egy látási érzet egy emlékezeti kézzel, — mely vele szemben diszparát érzetre, tehát például hangérzetre vonatkozik, — asszociálódik, ez azzal egy látszólag egységes észrevételetartalommal nem olvadhat össze. A két érzetnek tartalma merőben különbözik egymástól, csak érzelmi elemük azonos, csakis ez idézi elő a képzetársulást s okozza azt, hogy egyiket a másikkra vonatkoztatjuk. — A komplikációk e lazább természetéhez tartozik az is, hogy nemcsak mint egyidejű, hanem mint egymásutáni (succesiv) kapcsolatok is előjöhetnek, mert valamely képzet, mely

bizonyos érzékterülethez tartozik, bizonyos észrevehető idő multával, sőt még akkor is előidéz némelykor egy vele komplikált emlékezeti képzetet, ha maga eltűnőben van.

A képzeteknek komplikációs kapcsolatán alapuló jelentésváltozást nevezte el Wundt komplikációs jelentésváltozásnak (komplikativer Bedeutungswandel). Ennek megint két formája van. Az egyikben a szónak eredeti jelentése már mint komplikáció oly képzetet tartalmaz, mely a későbbi fogalmat meghatározza. A komplikációs jelentésváltozásnak ezt a formáját Wundt eredeti komplikációs jelentésváltozásnak (Bedeutungswandel durch primäre Komplikationen) mondja.¹ Ezzel szemben állanak azok a komplikációs jelentésváltozások, melyeknél a fogalomcsere később fellépő, a szó eredeti jelentéséhez további asszociációk során hozzájáruló komplikációk folytán jön létre. Ez a másodlagos komplikációs jelentésváltozás (Bedeutungswandel durch sekundäre Komplikationen). Az eredetinel a szó eredeti jelentése oly fogalmi tartalmat fejez ki, melynek uralkodó képzete rokon a későbbi jelentésben kifejezett fogalmi tartalom uralkodó elemével, úgyhogy az eredeti jelentés a későbbit magában foglalja. A másodlagosnál ellenben az eredeti jelentésben nincs semmi, ami a későbbire ráutalna, azt képzetelemeinél fogva meghatározná. A jelentésfejlődést tehát képletben² következőkép fejezhetjük ki:

$$\begin{array}{l} \text{eredeti:} \quad n\delta A (\varepsilon B) \text{ — } n\delta\varepsilon (A B) \text{ — } n\varepsilon B \\ \text{másodlagos:} \quad n\delta A \quad \text{— } n\delta\varepsilon (A B) \text{ — } n\varepsilon B \end{array}$$

Mind a két esetben δA az eredeti fogalmat, εB pedig azt a távolabb eső fogalmat jelenti, amelyre az n szót átvisszük. A középső és a végső tag mind a kétszer ugyanaz, de a kezdő tag lényegesen különbözik. Az eredeti komplikációnál a végső tag, ha inkább visszamenőleg is, az első tagban már bennfoglaltatik. A másodlagosnál ellenben a kezdet és a vég teljesen különbözik: az ugrás tehát itt jóval nagyobb, mint ott. Épen ezért a másodlagos jelentésváltozásnál könnyebben is megtörténhetik, hogy mind a két jelentés megmarad egymás mellett egy-

¹ A *primär* szót Gombocz Zoltán *eredeti*-nek, Bauer-Vogel Gyula *Jentésváltozások a magyarban c. programmértekezésében* (verseci áll. fő-reáliskola 1902—03. évi értesítője) *elsőldleges*-nek fordítja. Az *eredeti* talán jobban megfelel mint a másik.

² A képletben n a szóképzet (nomen), A és B a fogalmi tartalom, δ és ε uralkodó (dominans) képzetek vagy jegyek.

mástól függetlenül. Annyira különbözik ugyanis a két jelentés, hogy a szónak hasonlóságát, épenúgy mint az idegen eredetű szavak véletlen hangalakbéli egyezésénél, figyelembe se vesszük, mivel a helyes értelmet a képzetek különös kapcsolata mindig meghatározza.

Ezúttal az eredeti komplikációs jelentésváltozás jelenségeit fogjuk vizsgálni a magyarban. Nyelvészeti irodalmunkban még kevés kísérlet történt a jelentésváltozások vizsgálatára. Simonyi Zsigmond megkísérelte ugyan a *Jelentéstan alapvonalai*-ban¹ egy jelentéstani rendszer föllállítását s a jelenségeknek két nagy csoportját különítette el: az *alaki és anyagi jelentésváltozásokat*; fölosztásában azonban grammatikai szempontok voltak irányadók s a jelenségeknek lélektani magyarázatára nem terjeszkedett ki. Nagy fontosságú, de ki nem elégitő kísérlete után még Halász Ignác próbálkozott meg jelentéstani rendszer föllállításával.² Az ő fölosztása is grammatikai, mely a Paul-féle logikai szempontokat is némikép érvényesíteni törekszik. Rendszerének meglehet talán az az előnye, hogy az összes jelenségeket felöleli, de a bennük ható lelki okokról nem ad számot. Már pedig az igazi jelentéstannak egyetlen és valódi alapja a lélektan; a jelentésváltozások vizsgálatának a bennük ható lelki okok felderítésére kell irányulnia.³ Sok esetben művelődéstörténeti mozzanatok is befolyással vannak a jelentésváltozásra s ezek földerítése is ép oly fontos. Erre való a történeti magyarázat. De ez még ott is, ahol lehető és szükséges, a feladatnak mindig csak egy részét oldja meg: csak a jelentésváltozást előidéző külső feltételekről tájékoztat, de a lelki folyamatokról, amelyek ott közreműködtek s amelyek kétségtől a jelentésváltozás legközelebbi okainak tekintendők, nem ad számot. Ezek földerítése a lélektani magyarázat feladata. Nálunk a jelentésváltozásoknak illetően vizsgálatával eddigelé csak szórványosan találkoztunk; azért nem lesz érdektelen, ha most az eredeti komplikációs jelentésváltozások kapcsán megpróbáljuk Wundt lélektani vizsgálatát nyelvünkre is alkalmazni.

¹ Akadémiai székfoglaló értekezés, 1881.

² Részletesen ismertette a rendszert László Géza (Nyr. 28:57) Halásznak a kolozsvári tudományegyetemen az 1897—98. isk.-év első felében tartott előadása alapján.

³ Nálunk Szilasi Mórisc hangsúlyozta ezt erősebben, jelentésmagyarázataiban a lélektani magyarázatot szem előtt is tartotta (l. Nyr. a 15. évfolyamtól kezdve).

EREDETI KOMPLIKÁCIÓS JELENTÉSVÁLTOZÁS.

Az idetartozó jelenségeket mind ugyanazon lélektani folyamatok, érzeteinknek és képzeleteinknek komplikációi és az appercepciónak általuk eszközölt változásai idézik elő. A lélektani alakulatok azonban, melyekre e folyamatok vonatkoznak, forma tekintetében különböznek egymástól. Egyszer egyik érzékterület érzete társul a másikéval, máskor az érzetek határozott képzetekkel kapcsolódnak s végül van olyan eset is, mikor érzéki és lelki képzetek komplikációja okozza a jelentésváltozást. Ennek megfelelőleg az eredeti komplikációs jelentésváltozás jelenségei három nagy csoportba különödnék el.

I.

Az első és legegyszerűbb eset valamely érzetet jelölő szónak az egyszerű érzeteknek és a hozzájuk fűződő érzelmi hangulatoknak komplikációi által eszközölt átvitele egyik érzékterületről a másikkra.

A jelentésátvitel ezen formája az érzetek természetéből, még pedig az érzetek minőségi különbségéből magyarázódik. Tudjuk, hogy a lélektanban az érzeteknek minőségében kétféle különbséget szoktak tenni: beszélnek egyszerű és merő különbségről. Egyszerű különbség van az ugyanazon érzékterülethez tartozó érzetek (hang és hang, szín és szín) között; merő különbség van a különböző érzékterületekhez tartozó érzetek között: hang és szín, hőérzet és hangérzet között. Mind a kettő minőségi különbsége az érzeteknek; csak hogy az előbbi esetben a különböző érzetek tulajdonsága között van átmenet, az utóbbiban ellenben nincs semmi, ami az egyik érzettől a másikhoz átvezessen, csupán az általuk felkeltett érzelmi hangulat tekintetében hasonlíthatnak egymáshoz.

A diszparát érzeteknek e hangulatbeli hasonlósága okozza azután azt, hogy magukat az érzeteket is hasonlóknak tartjuk s a bizonyos érzékterülethez tartozó érzetek jelölésére szolgáló szavainkat alkalmazzuk a velük azonos érzelmi hangulatot keltő érzetekre is.

Ezen átvitelek nagy részben a tapintó érzetek köréből vannak véve. Az érzéklésnek legegyszerűbb neme a tapintás; ezen érzékünk területéhez tartozó érzeteink jelölésére van a legtöbb szavunk. A kísérő érzelmi hangulat azonos voltánál fogva

azután más érzeteinket is velük szoktuk megjelölni. Így az *éles* szó, mely már magában egy komplikációs jelentésváltozás által (melyről alább szó lesz) a külső tárgyról, mely az érzetet felkelti, magára az érzetre vitetett át, eredetileg tapintó érzetet jelöl: pl.

Rendre hullott a nép, mint midőn kaszálnak,
Hull a fű előtte az *éles* kaszának.

Arany: Sz. László füve.

A tapintó érzékről azután átvisszük hallási érzetek jelölésére: pl.

Bosszusan hallgatta egyik avagy másik
Első álmu szomszéd *éles* horkanásit.

Arany: Murány ostroma III.

Hogy, midőn falamra nézne bús sóhajjal,
Űzném messze onnan egy *éles* kacajjal.

Arany: Murány ostroma II.

Ne sikoltozz örült! — *éles* szava csenge.

Arany: Buda halála VIII.

A tisztos öreg úr olyan rettenetesen *éles*, vékony hangon kiabált, hogy közletről valósággal kellemetlen volt (Váradi A.: Emlékeim). A haris *élestorku* madár (Lehr A.: Toldi 289). Nos? — kérdém *élesen* (Mikszáth K.: A szamócák útja).

Átvisszük látási érzetekre is: pl.

A későbbi metszők Venusai túlzott *élességükben* a merev mozdatlanlanságnak képét adják (Művészet, I. 87.)

Szagérezetre: *éles* szag.

Az idézett példákából elég világosan meggyőződhetünk az átvitel e nemének lélektani természetéről. A fenti képlet szerint *n*-el jelölt *éles* szó mint tapintási érzet neve bizonyos *A* fogalmi tartalmat jelöl, amely fogalomnak lényeges eleme bizonyos az érzetet kísérő érzelmi hangulat (δ). Egy másik, az *A*-val jelzett érzettől merőben különböző *B* érzet rokon érzelmi hangulatot (ϵ) kelt s ez a hangulat olyan szorosan sımul az érzethez, hogy magukat az eredeti érzéki benyomásokat is hasonlóknak érezzük s az *n* szót az ϵB jelölte hallási érzetre is alkalmazzuk. Amint láthatjuk, az *éles* szó mint tapintási érzet jelölője már eredetileg olyan fogalmi tartalmat fejezett ki, mely uralkodó jegyének a későbbi fogalom uralkodó elemével való rokon volta miatt ezt a későbbi fogalmat mintegy eleve meghatározta, erre mintegy ráutalt.

Ugyanígy vagyunk a *tompa* szóval, mely eredetileg szintén tapintási érzetet jelöl s az *élesnek* ellentétét fejezi ki: pl.

Bizony nagy eretnekseg, hog te az igaz ellen így hadakozol *tompa*, életlen fegiuereddel (Mon.: Apol. 42).¹ Nagy fába vágád *tompa* szekercédet (Matkó: BCsák 371).

Jelölünk vele hangérzeteket is: pl.

Es gyakorta mykoron ymadkozykuala tezenuala nemy egyeffeges vygasagot Es *tompa zoual* tezyuala mykeppen galamb (EhrC. 73.)

E percben füleit *tompa nesz* üté meg,
Hallatszott felülről, mintha küzdenének.

Arany: Murány ostroma III.

Sátorbul egyenkint hallgatva kimentek,
Künn *tompa morajjal* távoztak a rendek.

Arany: Buda halála X.

Szóla György s kitoldá a szót egy kacajjal,
Melyre Miklós felbüg *tompa*, hosszú *jajjal*.

Arany: Toldi II. 9.

Egyszer — amint füllel földön fekve vala —
Mintha *tompa* csendes *dobogást* hallana.

Arany: Murány ostroma III.

A *tompa dobogástól* visszaretten a ló (Jókai: A kőszívű ember fiai). Odainté magához a korcsmárost s *tompa*, rekedt *hangon* néhány szót mormogott fülébe (Jókai: Egy magyar nábob).

Színérzetekre is átvisszük: pl.

A karcoló művész nyugodt és halk tónusokkal adja a *tompa színeket* (Művészet I. 90.). Az angyalok kara a finom silhouetteknek vázlatos kivitele és a *tónusok* nagy *tompítása* által pompás technikával a messze távlatba tolódik (Művészet I. 242.). A mindenképen drámai hatást hajszoló festőn líraiság uralkodott el; pózjai simábbak, lágyabbak lettek és *színei eltompultak* (A magyar festőművészet albuma 42.).

A *puha, lágy, kemény, vastag, vékony, száraz, tömör, metsző, érdes, nyers* szavak eredetileg szintén tapintási érzetet szoktak jelölni, de akárhányszor alkalmazzuk hangérzetekre is:

Fülbe-szökő dolog, hogy a gy *puhább hang* mint a dj (Desseffy J. levele Kazinczyhoz 2:174). *Olvadékony, lágy hangon* elkezd a románcot énekelni (Jókai: Egy magyar nábob).

¹ A régi nyelvből vett idézetek többnyire a Nyelvtörténeti Szótár (NySz.) alapján vannak közölve. Az idézetek helyére utaló rövidítések is a NySz. rövidítései. Egyéb rövidítések: Schl. Szj. (Schlögli szójegyzék), Beszt. Szj. (Besztercei szójegyzék), Oklsz. (Oklevél-szótár), MTsz. (Magyar Tájsszótár), CzF. (Magyar nyelv szótára Czuczor- és Fogarasitól), Ball. (Ballagi Mór: A magyar nyelv teljes szótára), MUGSz. (Budenz: Magyar-ugor összehasonlító szótár), NyUSz. (Magyar Nyelvújítás Szótára).

Úti Lehelt, kit utaztában szült anyja Meótis
Habjainál, hol egy ős tündér *lágú hangú* dalokkal
Zengedező sípot nyujtott a gyenge szülöttnek.

Vörösmarty: Zalán futása I.

De egyszer aztán felnyitá foga
Sövényét (mint Homérosz mondaná),
És a *kemény hang*, melyet mormoga,
Rendítve bújt a földbe, föld alá.

Arany: Bolond I. 1:111.

Bizony pedig, kisasszony — mondá *kemény hangon* — az való,
amit mondok (Jókai: A kőszívű ember fiai). Agg Tihany fölött
vizshang helyett megállnék a hegyen, s ki jó napot kívánna, adjon
istent viszonzának, s a *vastag hangokat vékonyal* váltanám (Vörösmarty: Várnász I.). *Száraz hangon* nevetett (Budenz: Finn nyt.).

Őket is egy csalhang nagy messzi vezette. Hasonló
Volt pedig e' csalhang a vezérnek sásnemü *metszős*
Hangjához, melyet rekedés soha nem *tompított*.

Arany: Az elveszett alkotmány I.

Odabent a barna fatemplomban pedig megkezdődött a mise,
az egész nép letérdelt, s vagy csöndes mormogással imádkozott, vagy
nyers, érdes hangon énekelt (Rákosi V.: Elnémult harangok).

Csak midőn a vezér megengedte jellel,
Kezdte el *nyers hangon*, de gyakorlott nyelvvvel.

Arany: Murány ostroma I.

»Akárki légy«, — üvölti *nyers*

Hangján az úr.

Arany: Katalin 12.

Hangja ebugatás: vakogó, *nyers*, durva.

Arany: Buda halála 12.

Künt szaporán

Felelget, a *nyers vizshanggal* perelve,

Száz fejsze.

Arany: Bolond Istók 2:50.

Ugyanezek a szavak némelykor látási érzeteket jelölnek:

A *vonat puhán gömbölyítve* az orcát elvész a szakáll hullámozásában (Művészet I. 87.). *Puhóság, lágú átmenetek*, foltos, finom tónusok jellemzik ennek a nálunk levő képnek festését (A magy. festőművészet albuma 13.). *Lágyabb*, nyugodalmasabb Kupeczky művészeténél a mi másik remekfestőnknek, Mányokynak *festése* (A magy. festőművészet albuma 14.). A vallásos és világi elem összeboronálása, az *ellágyult szín* stb. későbbi időre vall (Művészet I. 411.). Zichy Mihály *festményei* hidegek, *kemények*, rajzai mélyebbek, melegebbek, színesek (A magy. festőművészet albuma). A kép általános tónusa *kemény és éles* (Művészet I. 410.).

Ide tartozik ez a kifejezés is: *szűrő tekintet*; pl.

Rideghváry *éles szűrő tekintetét* Alfonsine arcára szegzé (Jókai: A kőszívű ember fiai).

A tapintó érzék területéhez tartoznak a hőérzetek is; az ezeket jelölő szavainkat is igen gyakran alkalmazzuk hang- és színérzetek jelölésére. Példák:

Érdekes levelek azok, amelyeket a régi idők igazán magyar nagyasszonyai írtak; kedves *meleg hang* nyilvánul meg minden sorukban (Magyar Szó 1904. dec. 28.).

Midőn estennen megtérvén haza,
Nem fogad váró lény *meleg szava*.

Tompa: Levél Pogány K.-hoz.

Hangja forró volt és szinte remegett az indulattól (Rákosi V. Elnémult harangok). Semmi gyöngeség! Marie — szolt egyre *hidegebb hangon* a férj (Jókai: A köszívű ember fiai). A kellemesen hajló vonal, plasztikus forma, *meleg*, intenzív erejű *szín*, szétáradó fényhullám, mindez víziója a művésznek (Művészet I. 154.). Kezdődik és virágzik az idealizált tájkép, aranyos tónusával, *meleg barnáival*, stb. (Művészet I. 329.). Bizonyára tartja maga is *azt a meleg*, néha szinte rikitó *színezést*, amelytől képeinek néha érdekes folthatásuk van (A magy. festőművészet albuma 22.). Korunk a *metszet vonalát hidegnek* és nehézkesnek találja eszméi kifejezésére (Művészet I. 87.). Esterházy hercegről festett képe a részletekbe meredő konstatáló józanság és a *hideg*, élettelen *színezés* dacára is nagyobb szabású festmény (A magy. festőművészet albuma 25.). Az akadémikusok *hidegen szürkék* voltak, a romantikusok a *szürkéségnek meleg*, *színezést* mélyítő változatára törekedtek (uo. 43.). Csupa *enyhe kék* és *lila tónus* (Művészet I. 155.).

A hőérzetek, noha a tapintó érzék területéhez tartoznak, a szoros értelemben vett tapintási érzetekkel szemben diszparát érzeteknek veendők, mivel az érzéklésnek más anyagára vonatkoznak, mint a tapintási érzetek. Innen van, hogy efféle jelentés-átvitel a tapintási és a hőérzetek között is megtörténik. Ezt látjuk a *lágú* szónál. Eredeti jelentése: mollis, weich; tehát tapintási érzetre vonatkozik. Ámde az ilyen tapintási érzetek érzelmi hangulata azonos azzal, amelyet a félig meleg, félig hideg testek benyomásainál érzünk. Az érzelmi hangulat e közössége folytán a szót az efajta hőérzetek jelölésére is kezdték használni. A régi nyelvben is, ma is általánosak az efféle kifejezések: *lágú idő*, *lágú tél*, *lágú szellő*, melyek mind enyhe hőmérséket jelölnek. A ,tepidus: lau' kifejezésére a régi nyelvben rendszeren *lágú-meleg* szolgált. Pápai Páriz szótárának 1708-ból való lőcsei kiadásában például a ,tepidus' szó így van magyarázva: *lágúmeleg*, sem hæv, sem hideg. *Lágú-meleg téj*. Más példák:

A forróvizet a sok kevés hideg víz elsöben *lágymeleggé*, azután hideggé teszi (Pázm.: Préd. 729.). Mind ezeket jól öszve elegyíted *meg-lágymelegtted* (Nad.: Kert. 288.).

Ebben az értelemben használtak egy másik szót is: *lágymatag*, amelynek ma rövid hangzóval való *lagymatag* (*lagymatég*, *latymatag* N.)¹ alakja a gyakoribb. Kétségkívül összefügg a *lágymatag* szóval, noha képzése módját még eddig nem sikerült megfejtenünk. Eredetileg ez is tapintási érzetre vonatkozhatott, ámbár nyelvtörténetileg csak „tepidus, lau“ jelentését tudjuk kimutatni; pl.

A bor, melyben a rosmarintnak levelei megfőzöttetnek, ha reggel és estve *lagymatagon* vétetik be, a vért tisztábbá teszi (ACsere.: Enc. 243. 123.).

Ugyanezen a jelentésváltozáson ment át a vogul *lansiny* szó, mely maga „puhá“-t jelent, de a belőle képzett ige *lanšume* a. m. meglangyul, lau werden (vog. T.), *jel-lanši* idem (vog. P.).

A lágymatag ellentéte, a *kemény* is akárhányszor vonatkozik hőmérséki benyomásra. A nagyfokú hideget szoktuk vele jelölni az ilyen kifejezésekben: *kemény idő*, *kemény tél*, *kemény hideg*, *kemény fagy*. Példák:

Jó *kemény tél*, de szeles tavasz leszen (Cis. E2.).

Kemény tél van, nagy zivatar,

Üvölt, ordít a fölszél.

Kisfaludy Sándor.

Kint pedig, a *szúrós kemény fagyon*

A fiatalság vigalma vagon.

Arany: A Lacikonyha.

Csillámlik a fagy, a *hideg kemény*.

Uo.

Nyomásai érzetnek szagérzetre való átvitelét látjuk ebben a kifejezésben: *nehéz szag*; pl.

A bűzhezt dögnök türehetetlen *nehéz szaga* messze terjed (Fal.: UE. 429.). Ilyenkor olyan *nehéz* fojtó *búze* van a ködnek (Jókai: A kőszívű ember fiai).

Elég gyakori jelenség az is, hogy *íz érzetek* szavait visszük át más érzetekre, különösen *hang érzetekre*: *édes hang*, *késérű hang*, *édes nevetés*; pl.

Önnek menyasszonya van? kérdé *édes hangon* (Rákosi V.: Elnémult harangok).

Felkacagott erre, *késérűn*, hangosan.

Arany: Murány ostroma III.

¹ A N. jelölés a szónak népnyelvi változatát jelzi.

Gilice bűgása hallatszott megette,
S enyvelgésit párja *édesen nevette.*

Arany: Toldi szerelme 1:36.

Színérzetekre is szoktuk használni őket: pl.

Színei ellágyulnak, akárhányszor *édesek* lesznek (A magy. festőművészet albuma 18.).

Sokszor *s z a g é r z e t e t* jelölünk velük. Ilyen kifejezések: *édes szag, csípős szag, keserű szag, fanyar szag, savanyú szag.* Példák:

Mongyauala magatt beltewltnek leny *edesseges zagokual* (EhrC. 93.). *Édes illatnak zaga* megmarad (TelC. 139.).

Álljatok meg, itt egy ág van,

Égi tőből sarjadék;

Hogy viruljon föld porában,

Itt mulassunk, itt enyvelgünk

Tiszta, *édes illatában.* — Vör.: Csongor és T.

Savanyu szag jött a káposztától.

Gvadányi: Rontó Pál I.

A finomabb jellemzésre törekvő irodalmi nyelv, de meg a köznyelv is lépten-nyomon használ ilyen átviteleket. Különösen a hang- és színérzetek felcserélése gyakori. Beszélünk *rikító színekről* anélkül, hogy gondolnánk arra, hogy a *rikító* a *rikít, rikojt* ,perclamo, aufschreien‘ jelentésű ige igeneve s így tulajdonképpen hallási érzetet jelöl. A *rikító* hang meg az érzékre kellemtelenül, bántón ható szín érzete azonos érzelmi hangulattal jár; ez okozza, hogy a két érzetet azonosnak fogjuk fel s az egyik jelölésére szolgáló szavunkat átvisszük a másikra. Példák:

Az elől nyitott volantok látni engedék a csodaszép tarkasággal szőtt indu rokolyát, ahogy csak a keleti kelmeszövők mernek bánni a színekkel, a legellentéteesebb neműeket *rikítóan* rakva egymás mellé s az egész mégis oly összhangzó (Jókai: Egy magyar nábob). A bécsi szecesszió emberei *rikítóan* festenek (Művészet I. 125.). Ez a szövet nagyon *rikító* (veszprémi népnyelvi közlemény Nyr. 12:561).

A *vörös színről* sokszor mondjuk, hogy *kiáltó*. Nem egyszer szólunk így: olyan a ruhája, hogy messziről *kiált*. Itt még gondolunk a hallási képzetre; ez a jelentésátvitel frissebb, mint az, amit a *rikító szín*-ben észlelünk. Beszélünk erős *hangú színekről*, élesen *hangsúlyozott kontúrról, halk tónusról*. Példák:

A kép legerősebb *hangú színe*, a palást sárgája, oda kívánkozott a háttér nagy zöld feltjai elé (Művészet I. 67). A gyakran kissé élesen *hangsúlyozott kontúron* belül csodálatos finomsággal osztja el a fényeket és az árnyékokat (Művészet I. 250.). A karcoló művész nyugodt és *halk tónusokkal* adja a tompa színeket (Művészet I. 90.).

Maga a *tónus* szó is a halló érzék területéről van átvive a látó érzék területére. — Viszont látási érzeteket jelölő szavainkat gyakran hallási érzetekre alkalmazzuk. Megkülönböztetjük a *hangnak a színét* s beszélünk *színes* és *színtelen hangokról*, *sötét, világos hangokról*; a színésznő *alt hangjáról* azt mondjuk: olyan mint a *sötét bársony*; megdicsérik az operaénekesnő *ezüstös-hangú* Siebeljét (Pesti Hírlap 1905. szept. 22.). Ilyen példák még:

Ekkor az orgona elnémúl és ünnepi csönd lesz,
Melynek az aethernél tisztább hullámiban ekkép
Lejt a leventének hajlékony, *ezüst nemű hangja*.

Arany: Az elveszett alkotmány VII.

Tompa *sötét hangon* ily szavakat mondott. — Arany: BH. 12.

Némelykor az érzék tevékenységének nevét is átvisszük más érzékterületre. A *füfel* például, mely a halló érzékhez tartozik, a népnyelvben néha a látó érzék tevékenységének jelölésére van használva; pl.

Mikoron a nyáját őrizni nekem kell, egyik *szemem* alszik, a másik meg *füfel* (Sátoralja-Ujhely, Nyr. 3:515, betl. versben, MTsz.).

A *figyel* meg, mely — mint később ki fogjuk fejteni — a *füfel*-l azonos s eredetileg szintén csak halló érzékkel való észrevést jelenthetett, a mai nyelvben igen gyakran a látó érzékkel kapcsolatban használatos: pl. mindkét *szemmel figyelni* valakire (CzF.). A *megfigyel* alak meg egészen 'szemügyre venni' jelentésben használatos: pl.

Ily festmény fényképmásolatában könnyen *figyelhetjük meg* a grafikai elem szerepét (Művészet I. 89.). Belécsusztatja azt a vékonyka cselekvést, mely szegényesen vonul a darabon végig, mint a középső fonál, melyre az alaposan és élesen *megfigyelt* színészélet tarka képeit fölaggatja (Keszler J.: a Színészek színi kritikája, Az Ujság).

Hasonlókép az ízérzék területéhez tartozó *íz*el, *íz*ül a népnyelvben néhol *szagol* jelentésben használatos, ott, ahol az *íz* szó is *szagot* jelent (*üz, üz* Székelyföld, MTsz.). A votjákban *zinyiz kilyiskä* 'szaglik, szaga érezhető' tulajdonképen annyit jelent mint *szaga hallik*; *kyl-* u. i. am. hallani; *zinyüz kylni* szagot érezni tkp. hallani.

Ez átvitelek, ha nagyobbbrészt újabb keletűek is, mind önkénytelenül és észrevétlenül keletkeznek. Alapjuk a képzettársulás általános feltételeiből származó természetes komplikáció. Minden közvetlen érzéki benyomás bizonyos érzelmi hangulattal jár, kellemesen vagy bántón hat az egyénre. Ez az érzetnek érzelmi

oldala. Magukban véve diszparát érzetek egyező érzelmi hangulatot kelthetnek, úgyhogy emiatt ez érzelmi hangulatnak az érzetekkel való szoros kapcsolata folytán magukat az érzeteket is rokonoknak érezzük. Ez az a természetes komplikáció, mely épen mivel minden egyénben minden érzéki benyomásnál hasonló módon ismétlődik, az egyik érzékterületről másokra való átvitelt önkénytelenül és szükségszerűen valósítja meg. A jelentésátvitel tehát itt sohasem szándékos és tudatos. Az eredeti komplikációs jelentésváltozás eseteit épen ez választja el a metaforáktól, melyek mindig szándékos és tudatos átvitelek, mivel a két fogalom egyező és elütő elemeinek összehasonlítását föltételezik.

II.

A második eset külső tárgyak vagy állapotok megjelöléseinek az érzeteknek határozott képzetekkel való komplikációja által eszközölt átvitele érzetekre. Ez az átvitel azon alapszik, hogy egy érzet sincs, amely valamiképpen külső tárgyra ne vonatkoznék, akár úgy, hogy közvetlenül mint egy tárgynak a tulajdonságát fogjuk fel, akár pedig úgy, hogy oly objektív folyamatokkal társul, melyek az érzékeknek az érzetnél való tevékenységével s így magával az érzettel rokonoknak látszanak. Az ide tartozó jelenségek nagy részben a nyelvi fejlődés nagyon korai idejéből valók, úgyhogy náluk a szónak régi, külső tárgyra vonatkozó jelentése, melyből a mai érzetet jelölő jelentés fejlődött, már eltűnt a nyelvtudatból, s ennek következtében a jelentésváltozás alig vagy egyáltalán nem igazolható. Mindazonáltal a jelentésváltozáshoz sorolandók, mivel a nyelvi összefüggések valószínűvé teszik, hogy a nyelv történetében volt egy időszak, amelyben a szubjektív állapotokat mint ilyeneket még egyáltalán nem nevezték meg, és hogy, mikor ez először megtörtént, a velük társult objektív képzetek szavait vitték át valamiképpen rájuk. Ezt a feltevést lélektani okoskodások és mindennapi nyelvi jelenségek támogatják. Nehezen volna u. i. elképzelhető, hogy a szubjektív állapotoknak külső tárgyra való vonatkozástól független elnevezésük támadhatott volna, mikor ilyen független szubjektív állapotok nincsenek is. A piros színt vagy egy hangot még most sem mint tiszta érzetet vesszük észre, hanem mint a kívülünk levő tárgyak tulajdonságát vagy tevékenységét. Ennélfogva valószínűnek látszik, hogy azok az ős érzetelnevezéseink is, melyeknek külső tárgyra való vonatkozásuk

épen régiségük miatt nem mutatható ki, eredetileg szintén csak külső tárgyakra való vonatkozásuk szerint alakulhattak.

Vannak az idetartozó jelenségek között olyanok is, melyeknél — noha a nyelvi fejlődésnek nagyon korai, a történeti kutatás által már alig elérhető idejébe nyúlnak vissza s noha az eredeti jelentés el is tűnt a nyelvtudatból — a jelentésfejlődést nyelvtörténeti és összehasonlító nyelvészeti bizonyítékok alapján ki tudjuk mutatni. Ezeknél teljes jelentésváltozás történt. A legtöbb esetben azonban az eredeti jelentés is megmaradt és használatban van az új mellett; ilyenkor a jelentésváltozás csak részleges. Ebből a szempontból az idetartozó jelenségeket két csoportban tárgyalhatnók, külön csoportba sorolva azokat a jelenségeket, melyeknél teljes a jelentésváltozás, és külön csoportba azokat, melyeknél részleges. Mivel azonban ez a fölosztás csupán csak a jelentésváltozás keletkezésének ősiségével vagy újabb voltával függ össze és a jelentésváltozást előidéző folyamatra vonatkozólag semmi különbségre nem utal, tisztán lélektani osztályozásunkban e fölosztás megtartása feleslegesnek látszik. Célszerűbbnek tartom, ha csak a különböző érzékterületek szerint vizsgáljuk a jelenségeket tekintet nélkül arra, hogy teljes vagy részleges jelentésváltozással van-e dolgunk.

Színelnevezéseink többnyire mind színes tárgyakról vannak véve. Sok közöttük az újabb keletű, melyeket az újabb optika és színtechnika hozott létre többnyire önkényesen, de amelyek a komplikációnak épúgy működő hatása folytán alakultak, mint a régibb önkénytelen elnevezések. Ezeknél a külső tárgyra vonatkozás szembetűnő, ámbár egy részük már annyira önállósult, hogy a nevet adó tárgy fogalma ritkán jut eszünkbe. Így lett a *bíbor* a bíborszínű festéket termelő csiga nevéből, a *bordó* a bordeauxi bor színéből, a *karmazsin* a kermes színéből, a *lila* a *lilafa* (magyarul orgonafa) virága színéből, az *indigó* a nyugat-indiai festéknövény nevéből. Így lett még a *karmín* a bibortetűből készített festékanyag nevéből, a *terrakotta* az égetett agyagárú nevéből, stb.

Régi nyelvünkben egész sereg ilyen külső tárgyról vett színelnevezés van. Így a vörös szín árnyalatainak jelölésére a *vörös*, *vöröslő-szín*, *vörhényös-szín*, *vörhényítő-szín* és a *piros-szín* szókon kívül a régi nyelvben a következő színelnevezések voltak használatban: *testszín*, *bársonyszín*, *csigavérszínű*, *méggyszín*, *méggyszínű*, *rózsaszín*, *mályva-rózsaszín*, *rózsaszínű*,

skarlát-szín, téglaszín, téglaszínü, király-szín (color Tyrius, purpurfarbe), királysziñü, purpián (purpureus), hajnal-szín, láng-szín, tűz-szín, tüzes szín. A sárga színárnyalatok jelölésére a sár, sárga (arany-sárga, fejtér-sárga, sötét-sárga (szín), szög-sárga, tündöklő-sárga, vérhenyös-sárga, zöldellő-sárga), sárgaszínü, sárgállósziñ, sárgás szavakon kívül ezek szolgáltak: citrom-szín, narancs-szín, narancssziñü, sáfrány-szín, sáfrányszíñü, méz-sziñü, viasz-szín, olaj-szín, savó-sziñü, menyét-szín, fővény-sziñü, arany-szín, aranyszíñü, büdösköszíñ, holt-szín, halál-szín, haloványszíñ. A zöld színt a zöldön (zöldes) kívül ezekkel a szavakkal szokták jelölni: fűszíñü, pázsit-szín, pázsitsziñü. A kék szín árnyalatait jelölték magával a kék szóval (kéksziñü, világoskéksziñ, fekete-kéksziñ, almás-kék, kékes) s azonkívül még a következőkkel: ég-szín, égsziñü, viola-szín, violaszíñü, üvegsziñü, tengérszín, tengérsziñü, szédérjés-szín, ibolya-sziñü. Barna színeket jelölték a barna, barnás, fekete-barna s még ezek: vas-szín, szögfü-szín, publikán-szín, (NB. a publikán (lat. pelicanus) erős-barnaszíñü egyiptomi madár), pej-szín, barát-szín (color fuscus, svasus, svasum PPBL.), barátsziñü (baeticus), májas-sziñü, hajszín, geszténye-szín, gesztenyesziñü. Szürke színárnyalatokat jelölték a szür, szürke, (almás-szürke, sötét-szürke, szürkés), továbbá ezek: szamár-szín, mák-sziñü, lüg-sziñü, hamuszín, hamvas-szín, hamuszíñü, galamb-sziñü, ón-szín, deres. A fehér szín jelölésére szolgált a fehér szó (hó-fejtér, tiszta-fehérszín, tisztafehérsziñü, pirosfehérsziñü), továbbá a tejsziñü. A fekete szín jelölésére használatban volt a fekete szó, meg a sötét-szín, sötétes-szín kifejezés és ezeken kívül még a következők: föld-szín, holló-szín, holló-sziñü. Tarkát jelentett a tar, tarka, tarka-szín, tarkás-szín, kék-tarka, tarka-barka, továbbá a bonta szó meg a vércse-sziñü. Ilyen kifejezés volt még a víz-szín, vízszíñü.

Ezek azok a főbb színjelölések, melyeket a régi nyelv használt. Ezekhez az újabb optikának és a színtechnikának a fejlődésével több új színnevezés csatlakozott, amelyek szintén az illető színérzetet legtöbbször felkeltő tárgyak nevéből alakultak. Például a veres és piros színezetek jelölésére a mai nyelv a régi szavakon kívül, amelyek kevés kivétellel ma is használatban vannak, még a következőket használja: cinóberszín, cinóberpiros, miniomiszín (v. skarlátszín), gránátvirágszín, korálszín v. klárisszín, gránátszín (v. sötét vörös), terrakotta (v. sötét téglaszín), vörös agyagszín, eperszín, lazacszín (v. sárgás rózsaszín v. hala-

vány vörös) *bíbor*, *jácintszín*, *sötét bíbor*, *mazsolaszín*, *szilvaszín* (v. *szederjes*), *bordó* (v. *barnapiros*), *barackvirágszín*, *oleánderszín*, *vérszín*.¹ A más színárnyalatokra vonatkozó elnevezések közül megemlíthetjük még mint nagyon elterjedt kifejezéseket a *hattyufehér* és a *tengerzöld* szokat, melyek szintén csak újabb nyelvünkben használatosak; pl.

Hattyufehér teste forog a habágyon,
A lelke meg uszkál tenger hiú vágyon.

Arany: BH. XII.

Csípejéig nyult a páncél, attól fogva
Földig ért *tengerzöld* nehéz bársony szoknya.

Ar.: MO. I.

Kevésbé gyakoriak, de szintén ide tartoznak még: *selyemszőke*, *májszín*, *fahajszín* (f. dolmány, Csok.), *éjszín* stb.; pl.

Hát egyszer a pusztán *selyemszőke* hajjal
Emeli fejét a piros arcu hajnal. — Daliás Idők. II.
Hol egyéb se' termett istenverte gaznál,
Most tengeri díszlik *selyemszőke* hajjal. — Az első lopás.

Úgy csünge Rébék *májszín* kebelén
Fejér képével a magyar gyerek. — Bolond Ist. I: 113.

Igaz, hogy ezek az elnevezések, nemcsak az újabbak, hanem a régiek is nem mind eredeti magyar elnevezések, hanem nagy részük idegen hatás alatt keletkezett vagy egyenesen idegenből származott hozzánk. Ez azonban itt alig jöhet számba, mert hiszen ugyanazon képzettársulási hatások hozták őket létre, mint a magyar eredetűeket. Mondanunk sem kell ugyanis, hogy a színelnevezések keletkezése minden nyelvben nagyjából ugyanazon módon ment végbe mint nálunk. Utalhatunk e részben a német *orange*, *cyanblau*, *indigoblau*, *violet*, stb. szavakra, melyek hozzánk is átjöttek. A rokon nyelvek közül jellemző példát találunk a votják nyelvben, hol megvan a magyar *méggyszín* szónak a mása: *l'om* zelnicemeggy (traubenkirsche, vogelkirsche); innen *l'om'ät* sötétvörös, narancsszínű, dunkelrot, tkp. kirschbraun.

Ezek a színelnevezések — mint láhattuk — mind az egyes fő színeken belül mutatkozó színárnyalatokra vonatkoznak. Minden jel mellett szól, hogy maguk a főszínekre vonatkozó elnevezések is ily eredetűek. A jelentésfejlődés kimutatása azonban nem mindegyiknél sikerül. Egy részükről bizonyos, hogy már mint színelnevezések jöttek át nyelvünkbe, még pedig a nyelv

¹ Ezekre nézve l. Csapodi István: *Vörös és piros*. Nyr. 28: 202.

életének nagyon ős korában. Ezeznél tudnunk kellene, hogy a szónak az átadó nyelvben mi volt az eredeti jelentése; ezt azonban még csak valószínűséggel is megállapítanunk a legtöbb esetben alig lehet. Nincs kizárva, hogy ezek a szavak már eredetileg színekre vonatkozó elnevezések voltak, vagyis eredetileg színes tárgyakat vagy folyamatokat jelöltek.¹ Ez esetben is a komplikációs jelentésváltozások körébe kell sorolnunk őket, mivel csak az érzeteknek e külső tárgyakkal vagy folyamatokkal való komplikációja által lettek érzetek jelölőivé.

A *kék* (*keg, keyk, kik* R.²) szó, mely már legrégebbi nyelvemlékeinkben előfordul mint színjelölés, török átvétel, melynek megfelelője megvan a mongolban is: tör. *kök*, mong. *kökö, köke*; mind a két nyelvben ugyanaz a jelentés, mint a magyarban.³ A *sár* és *sárga* (*sárig, sárog, sarik* R.) szintén török eredetű.⁴ Török megfelelői a következők: csag. *sarig*, oszm. *sari*, kaz. *sari*, kún *sarog, sare, sari flavus*, alt. *sari* és csuv. *sara*: sárga, szőke, vörös, jak. *ari* geschmolzene, russische butter, mong. *šira* gelb. A *sár* a csonkább, a *sárga* a teljesebb török alaknak felel meg; valamikor a *sár* is vokálissal végződhetett épúgy, mint a török eredeti, de véghangját elvesztette (különben egy-két kifejezésben még *sári* alakot is ismer a MTsz). — *Szőke* (*zeweke, szeke*, R.; *szölke* Répce-vid., Vas, Zala, Baranya m., Gömör m.; *szülke* Göcsej; *szőjke* Udvarhely m.), subalbus; grau (NySz.), 'blond, weisslich' OklSz. Eredete még nincs tisztázva.⁵ Nagyon valószínű,

¹ Így magyarázzák pl. a német *rot* »veres« szót az idg. *rudh* »veresnek lenni« szóból.

² A R. rövidítés a szónak régi nyelvi alakját jelzi.

³ Nyr. 11: 389. — ⁴ Nyr. 11: 295., NyK. 17: 99, 25: 283.

⁵ Munkácsi Bernát legutóbb árja eredetűnek mondotta (Árja és kauk. el.). Fejtegetése szerint a *szölke* különválasztandó a *szölké*-től s mind a kettőnek alapszava, a régi magyar nyelvi *sző* (*zw marnulus* SchlSzj. 1374. *zeu* OklSz.) és a *szöl-ke*-beli **szöl-* árja eredetű, csakhogy más-más átvétel. A **szöl-* alaknak szerinte jelentésben és alakban pontosan megfelel a vog. *šul, šöl* 'grau' s mind a kettő egy szkr. *cyāvala*-féle képzésből magyarázható, melynek töve *cyāvā-* braun, schwarzbraun, dunkelbraun; braunes ross = av. *syāva* schwarz. A régi nyelvi szó nem tekinthető a *szöl-ke* töve kopott végű változatának, mivel egytagú magyar szók végén a *l* nem szokott enyészni, hanem inkább a képzőtlen árja *cyāva* másának veendő. A — szónak ez a származtatása nagyon kétséges. Ellene szól először is a jelentés eltérése, melyet a 'dunkel' alapértelmenek különböző alkalmazásából magyarázni alig lehet. Azután meg a *szöl-ke* alakot, melyre a magyarázat alapítva van, a régi nyelvből kimutatni egyáltalán nem tudjuk csak egyes nyelvjárásokból ismerjük.

hogy a *szöke* mellett — mely kicsinyítő névszó az OklSz-ban és a SchlSzj-ben megőrzött *szö* melléknévből — a *szölke* alak későbbi analógiás alakulás, akárcsak a *csolk* < *csók*, *boldog* < *bódog*. Eredeti **szöl-* alakot semmi] esetre sem tehetünk föl, s emiatt, bármily tetszetősnek lássék is a vog. *sül*, *šöl* alakokkal való egyeztetés, igazolnunk nem lehet. Valószínű tehát Munkácsi régibb magyarázata (Ethn. 8:26.), mely a *szö*, *szö-ke* szót szlávságból származtatja, ahol t. i. óbolg. *sivŭ*, újszlovén, bolgár *siv*, szerb *siv*, *sivalj*, cseh *sivý*, lengyel *siwy*, felső-szorb *syvy*, alsó-szorb *syvik*, kis-orosz *syvyj*, *syvak*, nagy-orosz *sivyj*, grau, schimmelfärbig szók találkoznak (l. Miklosich: EtWb. 297). Mellette szól a jelentésbeli szoros egyezés, bárha a hangzás igazolása még bizonyításra vár (vö. szlov. *cév* > m. *csév*, *csív*, *cső*). — A *szürke* (*zeörke* R.) mellett a régi nyelvben meg a népnelvben is előfordul egy rövidebb alak, a *szür*, evvel szemben a *szürke* kicsinyítő képzővel alakultnak látszik: *zyr* grisius (SchlSzj. 1249.), *zyr* griseus (Beszt. Szj. 685), *szürkül*d hamvasszürke lúd (Nógrád m. MTsz.). A magashangú magyar *szür-ke* alaprészének régi *szir* ejtése pontosan egyezik a csecsenc *siri* 'grau' szó alakjával, s ez a szónak kaukázusi eredetét bizonyítja (l. Munkácsi id. m.). Budenz (MUGSz.) a lapp *čuurre* canus és permi *džor* grau szavakkal egyeztette, de ezek — valamint az osztják és török *sur* 'szürke' — Munkácsi nézete szerint mélyhanguságuk miatt nem tartozhatnak ide. — A *barna* szót nyelvészeink nem régen még szláv eredetűnek tartották. Újabban azonban Ásbóth Oszkár (Nyr. 31:67) kimutatta, hogy a szomszédos szláv nyelvek tőlünk vették át a szót, a magyar *barna* pedig bajor *bráne* alakból (= irod. ny. *braune*) származott, melynek jelentése ugyanaz mint a magyar szóé. — Szintén barna szín jelölésére szolgál a *pej* szó, mely már nyelvünk legrégebb emlékeinek korából kimutatható subalbus (SchlSzj. 1370.), rubens (Beszt. Szj. 957), gilvus (C.), badius, bajus (MA.) jelentésben. Különösen oly lóról szoktuk mondani, melynek szőre többé-kevésbé gesztenyeszínű, vörhenyeges vagy sárgás, sörénye pedig és farka fekete. Példák:

Négy lónál többet nem vehettem, ketteje fekete, ketteje *pej* (Mon. Okm. 23:21). *Sötétpej* a lova, azt vígan ugratja, S rajta szép szerszámát a nap ragyogtatja. (Gr. Kohári I.)

Eredetével Munkácsi foglalkozott s egyenlőnek tartja a szkr. *piŋgala* 'rőtlich braun' szóval, természetesen ősrégi árja átvétel alapján. — A *tarka* szónak is előkerült a régi nyelvből és a nép-

nyelvből rövidebb *tar* alakja, melyből a *tarka* kicsinyítő képzővel alakult: *tar poztow* Beszt. Szj. 678., *tarpozto* SchlSzj. 1243., *targyék*: szalamandra (Olasztelek, Udvarhely m.). Addig az ideig, amíg a *tar* alak elő nem került s a *tarkát* tőszónak tekintették, a szót szláv eredetűnek tartották. Így Miklosich (NyK. 6:314) és Halász Ignác (Nyr. 17:499) a cseh-tőt *strakat*, *strakati* szóból származtatták. Természetes, hogy ez a magyarázat, melynek különben bizonyító ereje akkor sem volt, ma már nem áll meg. A szó eredetét azóta nem kutatták s így ma sincs tisztázva. — A *tarka* szín jelölésére van még egy másik szavunk is: a *bonta*, *bunta*, mely ma csak nyelvjárási, de a régi nyelvben igen gyakori volt: pl.

És ellének tarkakat, szeplőseket és *bontakatt* (Helt.: Bibl. I:04). Barna *bonta csikót* adott alám (Gvad.: R.P. 76). Megilletjük immár az szép vitézséget, mint az *bunta* disznó az hajósszekeket (Thaly: Adal. II:41).

A népnyelvben mind a két alak megvan *tarka*, kétféle színű' jelentésben, különösen mint a disznó jelzője (MTsz.). Ásbóth Oszkár a *tarka*' jelentésű német *bunt* szó *bunte* alakjából magyarázza. Melich János, ki a szó magyarázatául *bont* bajor alakot is idéz, szintén a német eredet mellett van (l. Nyr. 31:72). — 'Tarka' jelentése van az *iromba* szónak is. Mint Melich J. és Ásbóth O. (NyK. 26:372, 27:123) fejtegetései kétségtelenné tették, azonos jelentésű szláv szóra vezethető vissza. Igen régi átvételnek kell lennie, bárha az irodalomban csak Gvadányinál fordul elő először (1790):

Egy dáma sem volt illy *irombán*, ilyen nagyon tarkán (FNót 94).

Szabó Dávid is közli Kisded szótárának 1792-i kiadásában: *Iromba-tyúk* olly színű, mint a petymeg. Sándor Istvánnál (1808.) külön is meg van említve: *Iromba*: variegatus, maculosus, guttatus, v. striatus, virgatus, v. flavo-fuscus, flavo-niger. A népnyelvben igen gyakori s a következő jelentésekben használatos: tarkás, babos, pettyegedett, kendermagos (tyúk, csirke, kakas), *tarka* szőrű, barnacsíkos szürke (macska); vö. még *irombás* ua. (MTsz.). Az irodalmi nyelvben csak elvétve találkozunk vele (vö. Nyr. 34:432); pl.

Irva sok színekkel: sárgán vagy fehéren,
Feketén, pirosan, kéken vagy *irombán*. Ar. NC. II.

Még csak egy színelnevezésről kell szólnunk, amelynek idegen eredete valószínűnek látszik, bár bebizonyítva nincsen.

Ez a *piros*, *rubens*, *rubicundus*, *rot*, *rötlich* régi szavunk, melynek szláv eredetét Munkácsi (NyK. 17:85) valószínűnek tartja.

A fő színekre vonatkozó elnevezéseink közt van néhány olyan is, melynek színes tárgyra vagy színérzetet előidéző folyamatra vonatkozását kétségtelenül be tudjuk bizonyítani. Ilyen a *vörös*, *vörös* szó, mely eredetileg annyit jelentett, hogy *véres*. A *vörös* színérzetet legjellemzetesebben és leggyakrabban a vér látása kelti fel; ami *véres*, az *veres* is. A két benyomásnak, a *véres* tárgy látásának és a *vörös* színbenyomásnak körülbelül azonos az érzelmi hangulata. Innen van, hogy a *vörös* színérzet a tudatban önkénytelenül a vér képzetével komplikálódik. Ez a komplikáció okozta azt, hogy abban az időben, mikor a *vörös* színérzetet szóval akarták megjelölni, erre önkénytelenül a *véres* jelentésű szót kezdték használni. Ma már természetesen annyira megszilárdult a szónak színjelentése, hogy egyáltalán nem gondolunk arra, hogy a vérrel függ össze. Innen magyarázható az az érdekes jelenség, hogy a *vörös* színárnyalatainak jelölésére a vér nevéből új színnevezéseink alakultak. Ilyenek: *vérszín*, *vérszínű*: pl. *vérszín* a cseh tolla (Arany: Toldi XI:12), *vérszín* kelme (Arany: Murány ostroma 4.); *vérpiros*, *vérvörös*: pl. *vérpirosan* mért néz vissza a nap? (Arany: Az ó torony); *vérvörös* tollukat kapák mind a ketten (Arany: Toldi estéje II.).

A *vörös* szín megjelölése a rokon nyelvekben is a vér fogalmából indult ki. Világosan mutatják ezt a következő adatok: finn *vere* (n. *veri*) vér; *verise* (n. *-inen*) véres; -*vérű*; ugyanazon elemekből való s eredetileg vele azonos *verekse* (n. *veres*) véres, nyers (hús); friss (*verekset kasvot* piros arc), *verevä* teljes vérű, friss színű, piros pozsgás: pl.

Kokoeli kolmannenki

Verevälle veiollensa. (Kalevala, IV. runo.)

Harmadikul egyet ahhoz

Piros-pozsgás bátyjának hoz. (Vikár B. ford.)

verestä- 1. bevérez, megvérez; 2. *vérvörösnek* látszani. Az észtenben *vere* (n. *veri*) vér; *verise*, *veritse* (n. *-ine*) véres; *vereva* (n. *verev*) *vörös*; *veretä*- *vörös* lesz, *pirul*, *vörösnek* látszik. V o g u l *vüür* vér, *ör* vér, *vörös*, *vüür* *vörös*. O s z t j á k (irtisi) *ver* vér, *verde* *vörös*; berjozovi: *vür*, *vur* vér, *vürin*, *vüren* véres, *biborszínű*, *vürti* piros.

Ezen a szavunkon jól megfigyelhetjük az eredeti komplikációs

jelentésváltozás ezen esetének természetét. A *veres* szó (*n*) eredeti ‚véres‘ jelentésében oly fogalmi tartalmat (*A*) fejezett ki, melynek uralkodó eleme (δ), a benyomást kísérő érzelmi hangulat azonos azzal az érzelmi hangulattal (ϵ), mely a vörös színbenyomással (*B*) szokott járni. Az eredeti fogalom uralkodó jegyének az új fogalom uralkodó elemével való rokon volta okozza a komplikációt, s ez eredményezi a jelentésváltozást.

A *fehér* szó hasonló jelentésváltozáson ment keresztül. Alapötve Budenz egyeztetése szerint (MUGSz.) egy *feh-*, *fej-* ige melynek eredetibb alakja a ‚splendere‘ jelentésű finnugor *püg-* (f. *päj*) ige; ebből a fehér ugyanazzal a nomen agentis képzővel alakult, ami van a *buvár*, *vezér* szavakban. A szó eredeti jelentése tehát ‚splendens‘ volt. A *fekete* szín neve a *korom*, *piszok* nevéből alakult. Bizonyítják ezt a szónak rokon nyelvi megfelelői: osztd. *pöghöte*, *pögite*, *püzte*, oszts. *püghetüi* fekete — vogE. *pänk* korom; szurtos, fekete. A votjákban is így alakult a fekete szín egyik neve: *kirs* pizok; feketeség, *kirsükt* — bepizkolni, összepizkolni; befektetni, *kirsömi* bepizkolódni; befeketedni. A vogul *χälän* fekete pedig a *χälä* tetem szóval függ össze. A *χälän* más esetben ‚halottas‘-t szokott jelenteni: pl. *χälän mä* halottas ország; mivel pedig a gyász jele a fekete szín, könnyen érthető, hogy a ‚halottas‘-t jelentő szó átment ‚fekete‘ jelentésbe. — A *zöld* (rég: *zeld*) ‚viridis, prasinus; grün, eredetileg fűvet jelenthetett. A régi nyelvi *zeld* (tő: *zelde-*) alakkal alakilag teljesen egyezik az összet *zöldä* niedriges gras. A jelentésfejlődést igen valószínűvé teszi az a körülmény, hogy az északi vogulban is a zöld színnek egyik közönséges kifejezése *pum-gspü*, azaz ‚fűszínű‘; továbbá, hogy a votj. *vož*, zürj. *vež* zöld (az utóbbi egyszersmind ‚grünes‘, ‚wiese‘) a vogul *väns*, gyep, gras‘ mása s hogy a mi nyelvünkben is, különösen a régi nyelvben nem egyszer előfordul a zöld jelölésére *fűszínű*: herbeus, *pázsitszín* color herbidus, *pázsitszínü* colore herbeo, grasgrün. Hasonlókép a szlávban is a *zelenü* grün egytővű a *zelo* gras szóval.¹ A *zöldes*: subviridis, grünlich a zöld-ből való kicsinyítő névszó. Egészen ilyen jelentésváltozással alakult a zöld szín neve a vogul és az osztd. nyelvben meg egy szamojéd nyelvben, azzal a különbséggel, hogy ott az eredeti jelentés is használatban van. Ezeknek a nyelveknek u. i. egy szavuk van az *epe* és a *zöld*, *sárga* szín jelölésére: vog. *vošrem* 1. epe, 2. zöld,

¹ Vö. Simonyi NyK. 24:128 és Munkácsi idézett művét.

sárga; *vosirmašp*, *voserman* viridis; osztj B. (Ahlqvist) *vošrem* galle, *vošrem-χōrpa*: gelb; osztj ák-szamojéd *pad*, *pate*, *pače*, *pač*, *patte* galle, *padal*, *patal*, *pačel*, *patai* grün. Vö. még gör. *χόλος* epe, *χολόβαγος* epébe mártott, *χολοβάφινος* aranysárga.¹

Nyelvünk külön életéből való régi magyar szavunk a *deres*. Már Geleji Katona István rámutatott arra, hogy ez a *dér*-rel függ össze, s mint színjelölés = dérszínű. Eredeti jelentése: gelidus, congelatus MA. PPB., frostig Adámi, dértől lepett, dértől fehéredő CzF. Pl.

Mint *deres hó harmat* nap melege után (Zrinyi II:116). *Deres a fű*, édes lovam ne egyél (Népd.).

A szürke színérzetnek a dér képzetével való komplikációja folytán az eredeti jelentés lassan átváltozott a ,szürke szín' jelentésbe: murinus SI. mausfarbig Adámi, szürkülő, őszülni kezdő CzF; pl. *deres haj*, *deres bajusz*, *deres szakál*. Különösen a lóról szoktuk mondani, melynek sötét szürke, egérszínű szőre van: *deres* szabású csikó (1610. OklSz.); *deres paripa* (Kem.: Élet. 54); vörös ember, *deres ló*, ritkán válik abbu jó (Dunántúli közmondás Nyr. 1:326). A szónak a lóval kapcsolatban való használata annyira rendessé vált, hogy a *deres* szó a vele gyakran előforduló *ló* szó jelentéséből új elemeket vett magába s jelentéssűrűsödéssel átment a ,deres ló' jelölésébe. (Aztán metaf. ,pad', Nyr. 24:468.)

Vele szemben a *fakó* a halavány sárga lovat jelenti:

A csikósnak jól van dóga,
A *deresrül* a *fakóra*,
De a juhász, mint a kutya,
Egyik dombrul a másikra. (Népdal.)

A *deres*-sel azonos jelentésváltozást mutat a *szédérjēs* szavunk, mely szintén előfordul Geleji Katona István szómagyarázatai közt. A *szédérj* morum, sycaminon MA., maulbeer PPB. szó származéka s eredeti jelentésének is erre kellett vonatkoznia. Mivel azonban a szederj kék színű s ha valakinek megfogta a kezét, kék színűre festi, s ezáltal a kéz szederjes és egyúttal kék színű lesz, a szó eredeti jelentése komplikációs jelentésváltozással könnyen átmehetett a kék szín jelölésébe. Már szójegyzékeinkben is említve van ez értelemmel: brunedus *zederjes* (Beszt. Szj. 675), burnedus [így] *zederyes* (Schl. Szj. 1240), brumaticus *zederyes*

¹ Vasverő Rajmond: Egy epe jelentésű szó NyK. 21:46.

(Schl. Szj. 2216.), violaceus (Pesti: Nom. 42), purpureus (MA.) coccineus; violett-, scharlachfarben (NySz.), sötétkék vagy olyan hamvas színű, mint a hamvas szeder, szélesebb értelemben vörhenyeges (CzF.). A népnyelvben *szederjeges* változata is van, s igei származékai is színre vonatkoznak. Példák:

Vnam subam brunatici coloris wlgo *zederyes* (Muz. Kállay, 1532). A kék festéc *szederjes*, sötét, ég színű (Com.: Jan. 63). Also ruhaia vala sem igen feiér, sem igen vörds az az *zödörös* (TihC. 106). Viragoknak sarga, *szederies*, zöld, tündöklő ekes színek (Born.: Préd. 554). *Szederjes* a teste a veréstől (SzD.). Akit megvernek, *megsederiesül* a helie (Mel.: SzJan. 407 6). Karja a lántzok miatt *megszederjesedett*, megkékült (SzD.: Mvir. 294).

Ide tartozik a *hamvas* is, mely a *hamu* ‚cinis, asche‘ szó származéka. Eredeti jelentése cinericius, favillaceus C. cinereus, cinere conspersus MA. aschigt, mit asche bestreuet PPB.; pl. hamuas port hintének (Mel.: Jób. 6). Mint színjelölés a szürke szín egyik árnyalatát jelenti: *hamvas szín* cinereus color MA. aschenfarbe PPB. Pl. *hamvas tollu* madarak, *hamvas kelme*. Sokszor a *szürké*-vel kapcsolatban fordul elő: *hamvasszürke* ruha. Mint a *hamvas* párja a régi nyelvben is meg a mai nyelvben is gyakran előfordul a *hamuszín*, *hamuszínü*.

Octava vestis *hamwzyn* (1528. Okl. OklSz.). A fejér festéc piros fejér színű, test színű, *hamu színü* (Com.: Jan. 64). Jól tesszik nekem ez a szürke *hamu színü* (Kir. Besz. 18).

Az OklSz. *hamu-szörü* kifejezést is idéz, melyben szintén a szürke színérzetnek a hamu képzetével való komplikációja nyilvánul meg:

Abban [forgóséjben] látott a fatens egy kurta *hamü szörü* ebet (1728. okl.)

A hamu nevéből alakult színelnevezéseink közt előfordul a *hamuszürke* szó is, a hamvasszürke párja: *hamuszürke* guba (CzF.). A szürke szín jelölésére a népnyelvben előfordul még a *hamvadag*, *hammadag*: hamuszínü, Székelyföld (MTsz.). Ez is a hamu nevéből alakult, még pedig annak deverbális *-ad* képzős igei származékából *-ék* deverbális névszóképzővel, melynek alakja később elváltozott. Eredeti jelentése: hamvadásra hajlandó, hamvadóban levő, könnyen hamvadó; ebből fejlődött komplikációs jelentésváltozással a ‚hamuszínü‘ jelentés.

Ugyanilyen jelentésváltozás eredménye a *halovány*, *halavány*, *halvány* színjelölés is. Ez a *hal-* (meghal) ige származéka,

-vány képzős nomen agentis (milyenek: *jövevény, szökevény, jár-vány, ingovány*). Eredeti jelentése ‚moriens‘ volt, ebből könnyen fejlődött az ‚infirmus‘, másrészt a ‚mortuus‘ jelentés (vö. isten áldja meg a *haló* porában is; továbbá vög. *χολπ* és finn *kuolia*: mortuus tkp. moriens).¹ A ‚halott‘ jelentés azután komplikációs jelentésváltozással átváltozott ‚halott színű, sáppadt‘ jelentésbe: pallidus, subpallidus, helyvus MA. bleich, schwarzgelb PPB. Pl.

Halovány sárga színű (Com.: Jan. 64). Ej hugom, be *halo-vány* vagy, féltelek, hogy el ne hervadj (Vörösmarty). *Halovány*, színtelen, mint idéetlen zöldség, mely pincékbe terem (Arany, Első lopás).

A halovány mellett a régi nyelvben előfordul még kicsinyítő képzős *haloványos* alak is: subpallidus, subluridus Kr., etwas blass NySz.: pl *Haloványos színet* ortzánkra ne végyünk (Kónyi: HRom. 58). Persze ma már nem is gondolunk a *halo-vány* jelentésében a ‚holt‘ képzetre; ezért némelykor *holthalovány*-t is mondunk, természetesen megint csak oly komplikáció folytán, ami a *halovány* szó színjelölésbe való átváltozásánál működött. — A halovány szín jelölésére a régi nyelvben még egy másik szót is használtak: ez a *hervadag, hirvadag*, mely a hervadás folyamatának nevéből alakult. Tudjuk, hogy ami hervad, színét veszti, halovány lesz. Erre utalnak Czuczornak és Dugonicsnak köv. sorai:

Piros arcám, hová levél?

Hervadsz mint az őszi levél.

Hirtelen megváltozott színében. Elfutott orcájáról a' fiatal *piros* és *hervadni*, az-után *sárgulni*-is látszatott (Arany perecek, III: 6).

Ezért a halovány színnek a hervadás folyamatával való komplikációja s ennek folytán a szó ‚hervadni kezdő, hervadó‘ jelentésének a ‚halovány színű‘ jelentésbe való átváltozása könnyen érthető. A NySz. két példát idéz a szóra; az elsőben még főnévi értelme van: A *hiruadag* mel' te orcadat megfoglalta (BécsiC. 20), a másodikban melléknévi: *Hiruadagh homallyos színű* az farka (az üstökös csillagnak, Misoc.: Progn. 17). Gyakoribb volt a használata az -s képzős származékának, mely inkább vmivel bírót jelentő névszó, mint kicsinyítő névszó: *hervadagos* pallidus, bleich, blass NySz., s ugyanígy fordul elő a *hervadatos* és *hervadt* is. Példák:

Orcayaat *herwadagossa* teezyk (ÉrdyC. 420b). Mikor a fekély *heruadagos* es vörös szabasu leend a ruhan: si *alba* vel *rufa* macula

¹ I. Szinyei J.: Adalékok a magyar-ugor szótárhoz Nyr. 19: 150.

fuerit infecta (Helt.: Bibl. I. DDd4). *Hiruadatos* ortzayát czokollással, keseruesen illeti ortzayáual (Bes: HÉnek B3). *Hervadt*: flaccidus, langvidus MA. welk, schlottericht, matt, schwach PPB. blass NySz.: *Hiruadott* lu: equus pallidus (Sylv.:UT. II:142). *Hiruut* es halál színű lo (Mel.: SzJán 177).

Eredeti komplikációs jelentésváltozással kell magyaráznunk a *babos* szót is, mely már a régi nyelvben előfordul a tarka szín jelölésére s mostan szélében használatos. Kétségtől a tarka színű tárgyak pettyeinek a babhoz való hasonlósága okozta, hogy a tárgyak tarka színének megjelölésére a *babos* szót kezdték használni. Először Pápai Páriz Ferenc szótárának első kiadásában (1708) van említve ez értelemmel: *babos ló* equus maculosus, tarka, *babos* abroszokkal terített asztalok, pantherinae mensae. De már azelőtt is használatban volt. Ezt bizonyítják az OklSz. adatai, melyekből néhányat idézünk:

Anthonius dictus *Bobos* (Muz. Kállay, 1387). Stephanus *Babos* (Pannh. 17 (Mm., 1424). Equus albus griseo colore ad instar pomorum naturaliter variegatus vulgo *babos ló* (OL. UC. 86/35., 1607). Négy ökör, egyik *babos* ordos, másik rőt kajla (DebrLt., 1667). Más példa még: Paripája szép volt, *babos* mint a tigris (Gvad.: LP. 131).

Ma különösen a népnelvben gyakori: pettyes, pettyezetett, babhoz hasonló foltokkal tarkázott (Szeged, Csallóköz, Székelyföld, Erdővidék MTsz.).¹

Ugyanilyen elnevezés a *kendermagos* is, mely a színbenyomásnak a *kendermaggal* (semen cannabum SI.) való komplikációjából eredt. Úgy látszik, nem régi szó. Legalább csak újabb szótáraink említik. A MTsz. értelmezése szerint „szürkés-pettyes“-t jelent s különösen a tyúkról és rigóról szokták mondani, de néha lājbiról, nadrágról, szoknyáról, sőt még a játszókártya hátáról is mondják. Példák:

Van nekem egy *kendermagos* kis tarka tyúkom. (Népd.)

Kendermagos szegény cica

Nyavalyába esvén,

Fölvette a néhai nevet

Egy szép őszi estvén. (Arany, A tudós m.)

Így keletkezett a *holdas* elnevezés is. A régi nyelvben is, ma is széliben *holdas*-nak mondják az olyan állatot, melynek a

¹ Ebben a jelentésben a szomszédos oláh nyelvbe is átment *bobos* alakban. Vö. Alexics György: Magyar elemek az oláh nyelvben, Nyr. 16:399.

homlokán fehér folt van. Az elnevezés kétségkívül a színbenyomásnak a *hold*-dal (luna) való természetes komplikációjából eredt. A régi nyelvben *holdas*, *holdos* és *hódos* alakban fordul elő. Használatára részint az OklSz.-ből, részint a NySz.-ből ezeket a példákat idézhetjük:

Duos equos redales vnum Rudas alterum Kys Kek *Holdws* (Muz. Kállay, 1532). Fekete vércse-szerű [így] *holdas ló* (Komár Jk. 1609). Fekete *hódos ló*, szár lábú (DebrLt. 1708). Hagiok Mathenak ket tulkot, az czerczet, és az fekete *holdost* (LevT. 302). — Más példa:

Kovácsom, kovácsom,
 Udvari kovácsom!
 Fordítsd meg a patkót
Hódos paripámon. (Kuruc költemény.)

Ugyancsak a régi nyelvben *megholdosit* és *meghódosodik* igékkel is találkozunk; pl.

Ha lovad homlokát *meg* akarod *hodosítani*; ameddig akarod a ló hogy *hodos* légyen annyira . . . (Cseh.: OrvK. 99. NySz.). Az homlokát és farkát [a bikának] mindnyájan megcsókolták, annyira, hogy *meg* is *hódosodott* beléje (Reizner: Szeged Tört. IV: 393. OklSz.).

A szegedi népnél állítólag ma is használatos *hódosodni* ige ,kopni, kikopni‘ jelentésben.

A *holdas*-sal függ össze ez az érdekes színelnevezés: *hóka*. Először Szabó Dávid Kisded szótárának 1784.-i első kiadásában van említve ,hodos, tsillagos, p. o. ketske, juh‘ magyarázattal. Származására rávezet Sándor István Toldaléka (1808), ahol a szó így van közölve: »*Hóka, Holdka, Holdoska*: Animal in capite macula notatum.« Eszerint a szó épűgy mint a *holdas*, a *hold*-nak a származéka és a fehér folt színbenyomásának a *hold*-dal való komplikációjára vezethető vissza. Mint a *holdas*, ez is eleinte csak olyan állatról volt használatban, amelynek a homlokán fehér folt van; pl.

Hóka lovam, jó paripám, kell-e szép sallangos szerszám? (Népdal.)

Ebben az értelemben magában is használatos, épűgy, mint a *deres*, *fakó* szavak, s jelentéssűrűsödéssel homlokán fehér foltos lovat jelent; pl. *hóka* ne! Itt-ott fehér foltos lóra is mondják, sőt némely vidéken ,fakó, fakó-fehér‘ jelentése is van (MTsz.). Magashangú *hőke* párja is keletkezett (valószínűleg a *szőke* analógiájára), mely ,kese v. sárgás-fehér színbe vegyült fejű‘ jelentésben használatos (ökör, tehén, ló MTsz.). — Az OklSz. közölte régi magyar *Hőke* tulajdonnév aligha azonos ezzel.

Ilyen az eredete a *szöszke* szónak is. A török eredetű *szösz* szónak a származéka, mely tudvalevőleg a kender gerebeneléséből kihúzott szálasabb csepűnek a neve. A világos szőke, fehéres színű hajnak és a szösznek a látása körülbelül azonos érzelmi hangulatot kelt. Így érthetjük meg, hogy a *szöszke*, melyet a régi nyelvben még ‚pilosella; mausöhrlein‘ (NySz.) jelentésben használtak, ‚szösz-színű hajú, fehér hajú‘ jelentésbe ment át. Nem nagyon régi elnevezés. Először ez is csak Szabó Dávidnál van említve (1792). Ma szeltében használatos; pl.

Szöszke fürtű bárány át meg átszökdécsel a zölthantú mesgyén.
Arany J.

A népnyelvben *szösz-pösz*, *szöszke-pöszke* ikerszavak is előfordulnak ugyanezen jelentésben (MTsz.).

Ide tartozik még ez az érdekes színjelnevezés is: *szög*, *szeg*: leucophaeus C. fuscus, brunus, subniger SI. braun, kastanienbraun NySz. A régi nyelvben gyakran előfordult; pl.

Béla király sánta es fekete *szeg* ember volt (Helt. Krón. 38 b.) maga is *szög* legény, lova-is szerezsen (Gyöngy.: KJ. 109b.), *szög* ló van alatta, de szomorúsággal jártattya az lovat az szép hold világnál (Zrinyi, II: 67).

Újabb nyelvünkben különösen a haj színének a megjelölésére szoktuk használni; pl.

Szög haja fürteivel nem játszik kedvese többé.
Kisfaludy K. Mohács.

A *szöghajú* lány
Szép mint kelő nap. — Vör. A völgyi lakos.

Tűzve *szög hajába*
Van virágos ág,
Maga messze földön
A legszebb virág. Vör. A szép hajadon.

Szöghaja kigyóit tépi, előlfutva. Ar. BH. 12.

Szög haját megkente illatos kenettel.
Ar. Sz. László f.

Találó megfejtését adta e szónak Simonyi Zsigmond.¹ Nyelvenlékeink tanúsága szerint a régi nyelvben a barna színnek egy változatát a szögfüről vagy szegfűszegről nevezték el. Egy 16. századi levélben ezt olvassuk: Az atlatc selymet *szegfűszünt*

¹ A magyar nyelv II. kiadás 357.

most meg nem küldhetem. A fűszerül használt szegfűszeg szintén alkalmas volt egy bizonyos barna szín jelölésére, épúgy mint pl. a gesztenye a gesztenyeszínű hajéra. A szög szín tehát eredetileg annyit jelentett mint szögfűszín, szegfűszeg-szín. Csakhogy már a szegfű neve is jelentésátvitel útján keletkezett a termésnek a szeghez hasonló alakjánál fogva. Így a barnát jelentő *szög* szavunk eredetére nézve azonos a ,nagel' jelentésű *szög*, *szög* szóval, ezt előbb a szegfű virág jelölésére vitték át s azután egy bizonyos barna színérzetnek a szegfű képzetével való komplikációja folytán e szín jelölésébe ment át.

Eredeti komplikációs jelentésváltozással alakult színnevezésekkel a rokon nyelvekben is találkozunk. A már eddig elsoroltakhoz megemlíthetjük még a következőket. A cseremiszi *kando* ,kék' jelentésű szó kirgiz átvétel, csakhogy a kirgizben a szó még ,vérest' jelent s ebből a jelentésből fejlődött a cseremisziben a ,kék' jelentés. A vogulban *χansi* ,jegyezni' igének *χansü* ,hímzés' származékából alakult a *χansüŋ* ,tarka' színjelölés. A votjában a *peŋ* ,hamu' jelentésű szó *peŋmit*, *peŋmēt*, *peŋmit* származékainak ,sötét, sötétség' jelentésük van. Ugyanitt az ,elhalaványulni' jelentésű *kosäkt*- igének eredeti és első jelentése ,elszáradni, elhervadni.' Ugyanaz a jelentésváltozás, amit a magyar *hervadag* szónál láttunk. Némely rokon nyelvben a fekete megnevezése a mocsok nevéből származott. Így a finn *musta* niger, *museva* dunkel, schwärzlich, észt *must* schwarz, lív *musta* schwarz; schmutz, schmutzig, lapp *meske* sordidus szavak Budenz szerint azonosak a magyar *mocsok* szóval, amely eszerint az eredeti jelentést őrizte meg. (MUGSz.)

Természetes, hogy így is maradnak fenn oly színnevezések, melyeket megfejtenünk még eddig egyáltalán nem sikerült. Ilyen a *fakó* szavunk, mely halovány sárgát jelent s mivel különösen a ló jelzőjeként szokott előfordulni, jelentéssűrűsödéssel a ,halovány sárga ló' jelentést is felvette. Hasonlóképp vagyunk a *kesely*, *ordas* szavakkal. De még ezeken kívül is van bizonyára egy pár, mely elkerülte figyelmemet s nem emlékeztem meg róla.

Érdekes, hogy a *szín* általános fogalmának neve ugyancsak eredeti komplikációs jelentésváltozás eredménye. Azonos u. i. a felületet jelentő *szín* szóval. Az eredeti jelentés kétségkívül ,superficies, oberfläche' volt, ebből fejlődött eredeti komplikációs jelentésváltozással a ,color, farbe' jelentés. Ugyanígy van ez a latin, görög és szanszkrit nyelvekben is, hol a *szín* fogalmának

megnevezése a ,befedés, elrejtés' fogalmából indult ki. Így a latinban *color* a *celare*, a görögben *χωμα χωω* ,bőr,' a szánszkritban *várnas* a *var* ,befed' szóval függ össze. Hasonlókép a finn *karva* épúgy jelent ,szőr'-t, mint ,szín'-t.

A többi érzéktérületeken gyakrabban előfordul az az eset, aminek lehetőségét egyes színnevezéseinket illetőleg is valószínűnek tartottuk, hogy t. i. az érzet valami különös érzelmi értékkel bír s ennek következtében nem külső tárgyról kapja nevét, hanem maga neveztetik meg, de nyilván megint csak mint külső tárgyak objektív tulajdonsága. A legtöbb érzet azonban ezen érzéktérületeken is a keletkezésével valamikép vonatkozásban áll s ennek következtében vele komplikálódott külső képzetről kapta nevét. A kimutatás persze itt sem sikerül minden esetben. Mi is csak a főbbeket fogjuk ismertetni.

Tapintási érzetet jelölő szavaink közül ide tartozik a ,mollis, weich' jelentésű *puha* szó. Nagyon régi érzetelnevezés. Némelyek szláv eredetűnek vették, mivel vele alakra és jelentésre teljesen megegyezik a tót *puchi* szó. Mivel azonban a szláv nyelvek közül egyedül a tótban találunk ilyen teljesen megegyező alakot, elfogadhatjuk Halász Ignác azon feltevését, hogy ez magyar átvétel a tótban.¹ Valószínűbb Budenz egyeztetése, aki eredetinek fejtegeti a magyar *puha* szót s több rokon nyelvből hoz föl vele alakra és jelentésre megegyező szót (MUGSZ.). Szerinte a *puha* szó finnugor **psyg-*, *psg-* (magyar *poh-*), 'tumeré' jelentésű igéből képzett igenév eredetibb **puha-ja* helyett, s így eredetileg ,pohadt, tumidus' jelentése volt. A mostani jelentés az eredetiből eredeti komplikációs jelentésváltozással fejlődött. Úgy látszik, hogy a *puha* a testnek még nagyobb fokú, megnyomhatóságát, engedékenységét' jelenti, mint a *lágú*; az ilyen nagyobb lágúság tapasztalása pedig egyúttal az illető testnek ,ritkabélúségét' sejteti meg velünk, melyet a nyelv közönségesen ,inflatus-ság'-nak vagy ,tumor'-nak nevez el.² Szóval a puhaság érzete a pohadság képzetével szokott együtt járni, s ez magyarázza a jelentésváltozást. — Az *éles* szót az érzetnek az *él* (acies) képzetével való komplikációja folytán e külső képzetről magára az érzetre vitték rá. Szintén ily komplikáció eredménye a *szúró* ,stechend' érzetelnevezés, mely az érzetet felkelteni szokott külső

¹ Nyr. 10 : 351, 18 : 215.

² Budenz szavai.

folyamat nevének, a *szúr* ,pungo, stechen' igének igeneve. Párja a *szúrós* szó, mely a *szúr* igéből -*ós* összetett melléknévképzővel alakult. Jelentése: érdes, hegyes, asper attactu PPBl., acutus, spitzig NySz. Pl:

Hátadat vered te *szúrós* ostorkákkal (Czepl: MM. 189).

Ide tartozik a *metsző* is, mely meg a *metsz* ,scindo, seco; schneiden' igeneve. Ilyen elnevezés az *érdes* is, melyet régi nyelvünkben nem tudunk kimutatni; csak Diószegi-Fazekas Fűvész-könyvében fordul elő először 1807. Kétségtől a nép nyelvétől van véve. Szótáraink közül Kassai Magyar-diák szókönyvében van megemlítve először (1833. NyUSz.) Jelentése: asper, non planus. Kétségtől az *ér* ,contingo, berühren' igével függ össze, mégpedig ennek -*d* gyakorító képzős származékából -*es* képzővel alakult melléknév (tkp. **érdős* volna). — Ugyanez a jelentése a *darabos* szónak, mely szintén ide tartozik. A *darab* ,pars, crustum, frustum (C.) portio, fragmen, fragmentum (MA.), teil, stück (NySz.)' szóból alakult valamivel bírót jelentő -*s* melléknévképzővel. Eredeti jelentése tehát ,frustulentus' vagyis ,darabkával teli' volt, mely jelentésben Calepinus is említi s ma is használatos. Az érdes tapintási érzet azonban könnyen komplikálódhatott a darab képzetével; innen van a szónak ,*érdes*, asper' jelentése, mely a régi nyelvben is, ma is általános. Pl.:

A szalamandrának *darabos* és bibortsós bőri vagyon (Misk: VKert. 253.)

A tapintási érzetek körébe sorolható a *retkes* szavunk is, bárha talán nem függ össze a tapintással. Jelentése ,piszkos', de ebben — úgy gondolom, — az érdességnek a képzete is benne van. Rendesen csak kézről, lábról, tédről, könyökről, fülről, nyakról mondják. Összefügg a *retek* ,raphanus sativus, gartenrettig' szóval, ami az érdességgel vegyes piszkosság érzetének a retek képzetével való sajtóságos komplikációjára utal. A szótárak nem említik, Lehr Albert közölte először nagy Toldi-kommentárának 75. lapján a ,szennyes' szinonímjai közt.¹

A rendesen ,lubricus, levis; glatt' jelentésű, tehát tapintási érzetet jelentő *síkos* szó szintén eredeti komplikációs jelentésváltozást mutat. Simonyi Zsigmond feltevése szerint² korábbi **síkos*-

¹ Ujabbán a Magyar Nyelvben is szóvátette (1: 87). Vö. még Magyar Nyelv 2: 47.

² Elvonás, Nyr. 32: 547.

ból rövidülhetett, mely **sík*-igéből származott. Ily igére mutatnak u. i. *sikamlík* és *sikárol* továbbképzett igealakok, továbbá ez a tájszó: *sikó* sikárló eszköz (vö. *fúr*: *furó*, *vés*: *véső*). Ez a **sík*-ige pedig még korábbi **sív*-, ,csiszol, dörzsöl, töröl' jelentésű igeének mozzanatos -*k* képzős származéka. — A *sík* melléknév, melynek szintén megvan ,lubricus, glatt' jelentése, a *síkos*-ból elvonással alakulhatott, s erre mindenesetre a *fekete*: *feketés szürke*: *szürkés* alakpárok lehetnek hatással.¹ Mindenesetre nagyon régi elvonásnak kell lennie, mert régi szótárainkban, Calepinusnál, Molnár Albertnél, Pápai Páriznál már említve van. Ugyanerre a **sív* gyökére vezethető vissza a *síma* szó is.² Alapszava *sim-ik*: csúszik, csuszamlík (MTsz.), mely mozzanatos -*m* képzős származéka a *sív*-igének; olyan deverbális névszó tehát, mint *huza-vona*, *kajla*, *csapa*, *kerge*, *lenge*, *pörge*, stb. De az is meglehet, hogy a *síma* szó, úgy amint van, tatár átvétel; legalább a cseremis *šoma* ,glatt' tatár jövevényszó.³ Mind a három szónál komplikációs jelentésváltozással van dolgunk. A símaság, síkosság érzeténél a tapintó érzék tevékenysége a csiszolással, dörzsöléssel, töröléssel rokonnak látszik. Emiatt azután valahogyan az érzetet is rokonnak érezzük e folyamatokkal s megjelölésére nevükből alakult elnevezéseket használunk. — A ,lapályos, planus; eben' jelentés, mely jelentésben e szavak s különösen a *sík* szó szintén előfordulnak, hasonló komplikációból származhatott. A *síkos*-nak párja a *sikamlós* ,lubricus; glatt' NySz., mely szintén ide tartozik; pl.

A külön szakadásból igen *sikamlós* az eretnekségben való esésre az út (GKat.: Titk. 3).

Ugyancsak ide tartoznak a *csúszó*, *csúszós*, *csuszamos* érzet-elnevezések is, melyek a *csúsz* ,serpo, repo; schleichen, schlüpfen' igével függnek össze. A *csuszamos*-nak a régi nyelvben *csiszamos* alakja is van: *tsiszamossá* tészem, sikítom: lubrico PPBL.

A *hőérzetek* köréből ide tartozik a *forró* szó. Ez az érzet-elnevezés a *forrás* képzetéből indult ki. Eredeti jelentése ,siedend', pl. keenkewel *forro* to (JordC. 924). Ebből fejlődött eredeti komplikációs jelentésváltozással a hőérzetre vonatkozó ,igen meleg, heiss' jelentés; pl.

¹ Elvonás, Nyr. 32: 547.

² Sz. J.: *Síma*, NyK. 29: 71.

³ Szilasi Móric: Cseremis szótár.

Sem thűz, sem *forro* víz (DebrC. 167.), bármely *forró* párlug úgy nem éget (Gvad: Lev. 41), *forró étel*, *forró kávé* (CzF.).

Ugyanilyen elnevezés a *sütős* is. A régi nyelvben előfordul mint hőérzet-jelölő ,forró; heiss' jelentésben s a nép nyelvében ma is elég gyakori e jelentésben; pl.

A főuekből a napnak *sütős melegsége* jó szagot hoz ki (Matkó: BCsák 250). *A víz már nagyon sütős* (Tolna m. Felső-Nyék), *ien sütős nap még nem vót sose* (Baranya m. Ibafa) MTsz.

Hasonló jelenséggel találkozunk a cseremisiz nyelvben, ahol a ,forró' hőérzetet jelölő szó szintén a ,megégetés, megpörkölés, folyamatának nevéből alakult: *kogartém* megpörköl — *kogertöšö* forró (vö. tatár *kok-* hamuig elégetni, *kogo* hamu).

A *szagérzetek* közül a *büdös* és *büz* szavakról kell megemlékeznünk. Budenz ezeket a finn *mätä* ,putridus, putris' és észti *mäda* ,eiter, fäulniss; faul, überreif, morsch' szavakkal azonosaknak vette. Egyeztetése szerint tehát a magyar *büdös*, *büz* szavak szagérzetre vonatkozó jelentése a ,putredo' fogalmából fejlődött volna. Ujabban azonban Munkácsi ez egyeztetés helyességét kétségbevonta s úgy ezeket mint a népnyelvi rövidebb *bü*, *büi* alakot árja szavakkal hozta kapcsolatba, melyek szintén szagérzetet jelentenek. — A *doh*, *dohos* szó, mely épúgy mint a *büz*, *büdös* kellemetlen szagérzetet jelöl, szláv jövevényszó és ,halitus, anhelitus' jelentésű ószl. **duhü* szóra megy vissza.¹

Ízérzetet jelentő szavaink közül eredeti komplikációs jelentésváltozással keletkezett a *fanyar* elnevezés. Teljesebb alakja *fanyarú*, mely Baróti Szabó Dávid Kisded Szótárának 1784-i első kiadásában van megemlítve először ,izetlén, éretlen, savanyó, fojtós, csipős, eleve éretlenibenn el-tepedt, el-teperedett, töpörödött' magyarázattal. *Fanyar* alakban először 1816-ban jelenik meg az irodalomban Berzsenyi verseiben. Kassai J. Magyar-diák Szókönyve *fanyal* alakot is említ: *fanyal gyümölts*. A *fanyarú* alakból s a *fanyarog*, *fanyarodik*, *fanyalog* stb. igékből **fanyal* **fanyar* alapige válik ki, mely képzés és jelentés tekintetében a **nyomor* igéhez hasonlít (mely a *nyom* gyakorító -r képzős származéka).² A **fany* alapige is nyomást, szorítást jelent s a finn *paina* ,nyomni' igével egyeztethető. Az az ízérzet, melyet a *fanyar* szóval szoktunk jelölni, csakugyan mintegy összeszorítja,

¹ Miklosich: A magyar nyelvbéli szláv szók. Nyr. 11:162.

² Simonyi: Magyar gyakorító igeképzők NyK. 16:266.

összehúzza a száját s ezért elnevezése is szorítást jelentő igéből alakult. Szilágy megyében a nép *fanyaló*-t is mond, amiben aligha téves népetimológia hatását kell látnunk, mint ahogy László Géza a zilahvidéki nyelvjárás ismertetésében állította.¹ Ez épúgy alakulhatott a *fanyalog*-beli **fanyal* igéből, mint a *fanyarú* a **fanyarból*. — Másik ilyen ízérzetet jelölő szavunk a *fojtós* szó. Oly ételekről, italokról mondjuk, melyek íze igen fanyar, savanyú vagy melyek szárazak. Pl.

Savanyú *foytos* kőkén (MA: Scult. 236), a vad szőlő *fojtós* (Com: Jan. 61.), *fojtós vadalma* (GKat: Válts. II. 123), *fojtós vad kőrtvély* (Lipp: PKert. III. 153), *fujtos* bor (Land: Uj Segits I. 397), be *fojtós* ital ez (Gvad: Pösty. 22), nem jó még a kőrti, nagyⁿ *főjtós* (zilahvidéki nyelvjárás, Nyr 28:59).

A *fojt*, *fujt* (effoco C. strangulo MA. ersticken, erwürgen PPB) ige származéka. Eredeti jelentése tehát ,fojtó, elfullasztó; suffocans; würgend, erstickend', s e jelentésben használatos is: pl.

Fűjtóssan őszve szorétott csemő (Szeg: Aqu. 84), *fojtós* sárban heverni látjátok (Thaly: VE. I. 395), *fojtós út* (Mátra vid. Nyr. 82:287. MTsz).

A *fojtós* ízű étel vagy ital az ember torkát szorongatja; a *fojtós* körte jellemző tulajdonsága, hogy nehéz lenyelni. Ez okozza az ízérzetnek a *fojtás* képzetével való komplikációját, ami meg a jelentésváltozást idézi elő. — A *csípős* ízérzet-elnevezés ugyanígy keletkezett. A *csíp* (pungo C. vellico, mordeo, carpo MA. stechen, zwicken, beissen NySz.) ige származéka. *Tsípős ízű*: acidulus PPB. Példák:

Az leuelei darabossak es *chypős izűek* (Beythe A: Fiv K. 18. Zvon: Post. I. 421). Ott ittam olyan csügört, a jó borhoz szokott urak sem ismerték meg, hogy csügör volna, olyan *édes csípős* vala (Cserei: Hist. 237). Istenemnek *tsípős bora* büneimért juttatott siralomra (Thaly: Adal. I. 55). *Csípössége van az uj bornak, ecetnek, megcsípösödik az érett tőró*, stb.

A *keserű*, amarus, acerbus; bitter' szó is — úgy látszik — objektív folyamatnak a nevéből alakult eredeti komplikációs jelentésváltozással. Valószínű legalább Munkácsi B. egyeztetése (AKE), mely szerint a magy. *keserű* s a neki megfelelő finn *katkera* és a többi rokon nyelvi szavak azonosak a szanszkrit *kátuka* scharf, beissend (besonders vom geschmack) szóval (föltételezvéen termé-

¹ Nyr. 28:59.

szetesen a hangsúlyos szótagot követő rövid *u* elisióját), mely valószínűleg a *kart-* ,schneiden‘ tőből való ($t < rt$). — Az *édes*, *savanyú* eredeti ízérzet-jelöléseknek látszanak, ami talán ezen érzetek erős érzelmi hangulatával függ össze.

A **halló-érzék** területén a hang- és zajformákat legnagyobb részben közvetlenül maguk nevezték meg, természetesen megint külső tárgyakra és folyamatokra való vonatkozásukban. Ezt bizonyítja a hangutánzó szóalkotások nagy száma, melyek mind az érzet erős hatását mutatják. Természetesen az általánosabb, az érzetnek különös mivoltától független megjelölések itt is csak külső tárgyakra vonatkozó képzeteknek a nevével történnek. Így a *magas* és *mély hang* megkülönböztetése a térbeli kiterjedés benyomásainak nevével történik, amire némikép a gégefő fel- és leszállása is hatással lehetett. Külső tárgyról vettük az *érces* és *éرتelen hang* elnevezést. A *rezgő hang* is külső benyomásnak, a rezgés folyamatának a nevével van megjelölve. Érdekes az *öblös hang* elnevezés. Az ilyen hang olyanszerű benyomást tesz az emberre, mintha kiejtésénél a száj öblöszerű üreget alkotna. Innen az elnevezés. A népnyelvben az *öblöget* ige is használatos az ilyen beszéd jelzésére: 1. öblös hangon szól (pl. öblöget a klarinét), 2. tele szájjal hebegve beszél, veszekszik, 3. szaporán beszél, cseveg, fecseg (MTsz.) Pl.

Öblögető hangon folytatta beszédit a kontyhoz.

Arany J. Az elveszett alkotmány I.

Hasonló a *mennydörgő hang* elnevezése, mely szintén objektív folyamatról van véve. Példák:

Mennydörögő hangon Hábor folytatja beszédét. (Uo.)

Melyre a Sorsisten *mennydörgő hangu* beszéde

Így ada választ a' barlangnak mély fenekéről. Uo. VI.

Máskor meg a tapintó-érzékhez tartozó külső benyomások neveit használjuk a hangérzetek megjelölésére. Ilyen kifejezések ezek: *éles hang*, *kemény hang*, *vastag hang*, *lágú hang*, stb. Ezekről már volt szó.

Magukra az **érzések tevékenységeinek** elnevezéseire is hatással voltak érzeteinknek külső tárgyakkal és folyamatokkal való társulásai. Így az *érez* sentio C. sentisco MA. fühlen NySz. ige voltakép az *ér* tango, contingo MA. berühren NySz. igének -z képzős gyakorító alakja. Kétféle értelemben használatos. Jelenti

egyfelől azt, amit érzékeink segítségével veszünk észre, amiről csakis általuk van tudomásunk. Megfelel a német *empfinden* szónak; pl.

Érzem a szagot: odoror C. *Ehseghet, zomeehsaghot, hydegseghet erőzve* (JordC. 794). *Ew testeből nagy zeep yllatt eerzettetek* (ÉrdyC. 379).

Jelenti másfelől a lelki állapot érzését, német *fühlen*: pl.

Eremet erzeek (ÉrdyC. 565). *Giwnwróseget erzek* (ÉrdyC. 143).

Sokan azt hitték, hogy ez a második jelentés a szónak eredeti jelentése, s ez a feltevésük nagyon alkalmas volt arra, hogy eltérítse őket a szó helyes megfejtésétől. Budenz ugor eredetűnek veszi. Feltevése szerint a magyar *érez* e h. **mérez*-, **mélez*- mint denominatívum az ug. *mēle* ‚mens‘ szónak *r*-es változatához tartozik. Véleményének támogatására az *érez* igének igazi jelentésére hivatkozik, mert szerinte *ézés* sohasem külső ‚hozzá-érés, érintés, tapogatás‘ (pl. kézzel, ujjal), hanem belső lelki működésre vonatkozik. E részben különösen jelentős argumentumnak veszi a *föl-érezni* ‚bewusst werden‘ szót, amelynek mása *föl-eszmélleni* (*esz-mél-l*). Egyeztetése egyáltalán nem állhat meg, már csak azért sem, mert finn szókezdő *m* helyén magyarban konzonáns hiányát igazolnunk nem lehet. Azután meg azt sem lehet állítani, hogy az *érez* eredeti jelentése lelki állapotra vonatkozott volna. Ellenkezőleg a jelentésfejlődések azt bizonyítják, hogy a lelki állapotaink megjelölésére szolgáló szavak többnyire külső érzéki folyamatokra vonatkoztak. Hiszen, hogy mást ne említsek, a német *fühlen* (ófn. *fuolen*) is, mely tisztán csak belső lelki folyamatot jelent, az ófn. *folma*, lat. *palma*, gör. *παλάμη* ‚kéz‘ szóval függ össze, tehát annyit jelent mint ‚kézzel megérinteni‘. A Nagy szótár a török *arzu* kívánság szóra hivatkozik s úgy látszik, azzal akarná kapcsolatba hozni a magyar *érez* szót. Ez az amúgy sem indokolt és csak találmokra odavetett összevetés természetesen még kevésbé jöhet számba.

A hallás folyamatának megjelölése sok nyelvben a halló érzék szervének nevéből alakult. Így a német *hören* az *Ohr*-ral, a lat. *audire auris*-szal, gör. *ἀκούω οὖς*-szal függ össze. Hasonló elnevezés a magyarban a *fülel* és *figyel*. Mind a kettő hallás által észrevenni akarást jelent, csak hogy míg a *fülel* a szorosabb ‚auscultare‘ értelemre szorítkozik, a *figyel* kiszélesített jelentéssel is jár s nemcsak hallható, hanem látható vagy általában akár-

hogy észrevehető dolgokra vonatkozhatik. Mint Budenz kimutatta (Nyr. 5:337, MUGSz.), a két szó azonos egymással. Egyazon régiebb teljesebb tőalakból fejlődtek eltérő alakgyengüléssel. Ezen teljesebb tőalak a **filgye* volna, melyből **figye-* és **file* (*füle*) válhatott. Ennek a finnugorságban **pölgö-* vagy **pöljö-*féle alaknak kell megfelelni, amely meg is van a következő 'fül' jelentésű szavakban: lp. *pelje* (lpF. *bällje*), vog. *päl'*, *pal'*, zürj. *votj. pel'*, md. *pilä*, *püle*, cser. *pili-kš*, *pele-š*. Eszerint a *fülelés*, *figyelés* hallás által észrevenni akarás az érzék külső eszközével, a füllel való élésnek van mondva. A *figyel* a régi nyelvben tudomásunk szerint nem fordul elő, ámbár Sándor István etimológiai következtetések alapján régi szónak állítja. Származékai azonban, t. i. a *figyelmes*, *figyelmez*, *figyelmesség*, *figyelmetesség*, *figyelmezés* megvannak. A *figyelem* szó a régi nyelvben ritka; a rá vonatkozó legrégebb ismert adat Matkóból való.¹

Különbén a mai népnyelv sem használja a *figyel* igét, ami Budenz szerint onnan van, hogy a nép a *figyel* édes ikertestvérét a *filel-t* (*fülel-t*) fogadta el. A régi nyelvben csak a *fülel* volt használatban. Példák:

Fületeckel fületetec en bezedimet (BécsiC. 202). Az gyermek attya szavát igen *fülelé* (Zrinyi: ASyr 101.). Magok danolván és a tsalárd Syrenákra-is *fülelvén*, vígan uszikálnak (Fal: NA. 164). Jól tudgya ő, hogy magoc sem járnac itt mind egy nyomban, még-is nagy csalárdul csak *elfüleli* (Pós: Válasz 207). Ezen dolgokat Székelyhidbul Boldvai M. csak másoc relatiojából *füleldegeli* (Barth.: Krón. 154).

Igaz; — felelt rá a pap mind Zebulonnak, mind a többi *oda-fülelő* hazafiaknak nagy bámulatára (Jókai: A köszívű ember fiai).

Döbbenve míg bámul s *fülel*

Tamás: kedv, tréfa nő dühvel.

Arany, Kóbor Tamás.

A látó-érezék tevékenységének egyik megnevezése, a *szemlél* szintén ilyen eredetű. A *szem* ,oculus, auge' szó származékából, a denominális *szemel* igéből alakult deverbális gyakorító *-él* képzővel (vö. gyomlál).² Ez a *szemel* ige, mely ma csak a *kiszemel* összetételben használatos, említve van Baróti Szabó Dávid Kised szótárában: *szemlettem*: szemlélttem (*szemlem*, szemlélhetem, lát-hatom). A *szemlél* régi keletű. Olyankor mondjuk, mikor valaki szemeit ráirányozza valamire s folytonosan rajta tartja, hogy

¹ Simonyi: Elvonás 66.

² Simonyi Zs.: A magyar gyakorító igeképzők, NyK. 16:253.

biztos tudomása legyen felőle. Jelentése tehát: aspecto, circumspicio, obtueor C. specto, contemplor, lustro MA. besichtigen, betrachten, anschauen PPB. Példák:

Szemeit forgattya vala *szemlélvén* az áétatos népet kit követve a gyönyörűséges musika szó (EszT.: BSzüz. 46). Ha azt mongyák: saepe et magnus dormitat Homerus, bizony szégyen nélkül *szemlélhetem* chorbáimat (Zrinyi I. Előb 2).

Emellett megvan a ‚kiszemel, kiválaszt‘ jelentése is:

Szemlellietek köszületők hét férfiakat, kikről bizonsag tetetik, kik telliesek szent lelekkel (Fél: Bibl. 1. 188).

A népnyelvben is általános a ‚néz, megnéz, megtekint‘ jelentésben; pl.

Menjünk, *szemléljük* meg a kárt! Mit *szemléltek* itt?

De a nép ‚ismer, ráismer, megismer, emlékszik rá ‘értelemben is használja a szót: pl.

Szemlélem, csak nem tudom a nevét (ismerem v. ráismertem, csak nem jut a neve eszembe). Nyr. 31:220.

Mindezen esetekben az érzés, hallás és nézés szubjektív folyamatai objektív folyamatoknak a nevével vannak megjelölve, ami a szubjektív folyamatnak az objektív képzetel való szoros társulásából, mégpedig — mivel diszparát képzetek társulnak — komplikációjukból magyarázható. Ugyanily okból szoktuk néha a szaglás kifejezésére az *orrol* igét használni; pl. a vizsla *megorrolja* a vadat (CzF.).

III.

A harmadik eset külső benyomások megnevezéseinek szubjektív lelki állapotokra és oly pszichikai erőkre való átvitele, melyektől ezeket függőknek tartjuk. A jelentésváltozás ebben az esetben mindig azon alapul, hogy lelki állapotainkat, bármennyire szubjektíveknek is érezzük, többnyire érzéki érzetek és érzelmek kísérik. Lelki állapotainkkal rendszeren velükjár valami oly érzelmi hangulat, amely külső benyomásoknak szokott a sajátja lenni. Ennek következtében azután őket e külső benyomásokkal azonosaknak érezzük s az ezek megjelölésére szolgáló szavakkal fejezzük ki.

A jelenségeknek egész sora tartozik ide. A komplikációnak ugyanazon törvényei hozzák létre valamennyit. E tekintetben

nincs különbség köztük. A külső benyomásnak a természete szerint azonban két nagy csoportba különíthetők el. Az egyik nagy csoportban a lelki állapotokat érzetek nevével jelöljük meg. Jellemző példa erre a *keserű* szó, mely rendesen ízérzetet jelent, de lelki állapotunkat is igen gyakran jelöljük vele. Példák:

Keserw syras (JordC. 444). *Keserű boszuság* (Nom² 225. Kr.)

Hallgassátok tehát Csaba kiáltását!

Hegy, völgy! halljad te is, *keserű panaszát*.

Vörösmarty, Tündérvölgy.

Mást, mint vesztének *keserű fájdalma* nem érez.

Vörösmarty, Zalán f. III. 296.

Keserű érzésben Toldi előzőnlík.

Arany, Toldi szer. III. 27.

De hogy édes anyját említeni merte,

Attól *keserűvé* facsarodott *lelke*.

Uo. II. 46.

Ily *keserű gonddal* juttak partjához a csergő

Létheének.

Arany, Az elveszett alk. V.

Teltek az évek. Anyám teleit bálban, nyarait meg

Fürdőkben tölté, *keserű búját* feledendő.

Uo. II.

Bende aludt folyvást, de az álom karjai közt is

Hallá e' *keserű feddést*.

Uo. IV.

A magyarok pedig omlottak szüntelen,

Keserű lett nekik a szép győzödelem.

Arany, Szent László füve.

Jenő megannyi nehéz követ érzett fejére hullani e *keserű dicsőítés* szavaiban (Jókai: A kőszívű ember fiai).

A *keserűség* is eredetileg objektív jelenség neve; pl. a tenger vizének *keserűsége* (Pázm: Pred. 33.). A mai nyelvhasználatban azonban inkább csak lelki állapotot jelölve fordul elő. Némelykor még az érzéki jelentés a szubjektív jelentés mellett kiérzik; így e példában:

Hogy egy hajtásra oly hosszút igyam

A *keserűség poharából*.

Petőfi, Széphalmon.

A jelentésfejlődésnek ez az a foka, mely a bevezetésben bemutatott képlet középső részének felel meg. A jelentésváltozás u. i. ennél a harmadik esetről így megy végbe: első fokon a szó külső érzéki benyomás jelölője, de jelentésében oly képzetemek vannak, melyek a lelki állapotról vonatkozó későbbi jelentést előre

meghatározzák; középső fokon a szó egyszerre érzéki és lelki jelentéssel bír s utolsó fokon csak lelki állapotot jelöl. A *kese-rűség pohara* kifejezés rendesen objektív jelenségre szokott vonatkozni, a *kese-rűség poharából inni* külső folyamat; a fentebbi példában azonban a kifejezésnek lelki vonatkozása van, mely az érzékivel karöltve jelenik meg. Legtöbbször azonban az objektív jelentés nem érzik; pl.

Az nagy zomorusag es *kese-rűség* (VirgC. 19).

Ha mind búval élek,
Ezentúl mit érek,
Élek-e még kedvemre ?

Vagy mind holtig árván
Járok, csak bút látván,
Mégyek *kese-rűségre* ?

Balassi B., Búcsúének.

Élek amint élek nagy *kese-rűségben*.

Népk. Gy. I. 166.

Ne menj, édes szolgám, jaj, ne menj messzére
Egész Nagyfalunak *kese-rűségére*.

Arany, Toldi IV. 19.

Ugyanez a jelentésváltozás megvan a finnben is, s azonkívül sok nyelvben. A finn *karvas* keserű, fanyar > *karvaus* keserűség, elke-seredés; *mielen karvaus* idem. — A keserű-ből képzett igék is igen sok esetben lelki folyamatot jelölnek, bárha eredetileg külső érzéki benyomásokra vonatkoznak. Így a *kese-rűdik*, *kese-rűszik* első jelentése ‚amaresco‘ MA. ‚bitter werden‘ PPB; pl. Az én szájam izlelte a tiltott gyümölcsöt, és a te szájad *kese-rűdett* érette (Pázm: Pred. 521.). Igen gyakori azonban lelki érte-lemben is ‚contristor; erbittert werden, betrübt werden‘ jelen-téssel. Példák:

Az ő edes anya igen *el kese-rűdüen*, keuania vala őtet latnya (WeszprC. 96). Nagy sok kelevények őtet ellepék, ki miatt szent Jób igen *kese-rűdék* (RMK. IV. 63). Nagisagos Kendy Gabornak vagiok *kese-rűdett eözuegie arwaia* (Radv. Csal. III. 154). Az magya-rok *kese-rűdett szívvel* bánatnak borulnak (Thaly Adal. II. 424.). S még itt sincs nyugta Etének, megy *kese-rűdve* tovább, s viszi véres fegyvere súlyát (Vörösmarty, Zalán f. III. 391.). Abban a szörnyű drámában, melyet vérfagyasztó jeleneteivel két *elkese-rűdett ellenfél* színre hozott, a katasztrófa sziklája már legurult (Az orosz katasztrófa. Vezércikk. B. H. 1905. márc. 11.).

Nekikese-rűdik vminek: rászánja magát vmire; pl. *Néki kese-rűdés*, néki tüzesedés (GKat: Vált. I. 943). *Megkese-rűdik* és *kese-rűt* rendesen külső, érzéki folyamat jelölője, de jelent lelki állapotot is; pl.

Mikoron el nieltem volna azt, *meg keseredek* az en hasam (Sylv: Ujt. II. 146). A rothadt alma *megkeseredik* (CzF.). Ezen ev zyvenek banattjanak myatta *megh keseredek* (DebrC. 582). — Adanak neky innya *keserytet bort*: myrrhatum vinum (Pesti: NTest. 107). Budának szép várát sírva megtekinté, azzal önnön magát igen *keseríté*. (Tin. 275.).

A *kesereg* s a műveltető *keserget* ige, továbbá *keserül* csak lelki folyamatot jelöl:

Kesereg: plango, lugeo, delamentor, miseror C. moereo, com- moereo, misereor MA. fleo Com., trauen, leid tragen, sich erbarmen PPB. Tárggyal is előfordul. Példák: Kezde *kesergheny* (contristari) es zomorkodny (JordC. 441.), Sírva apolgatja futosó két fiat, oly igen *kesergi* urának fogságát (Tin. 276.). Legtöbb a nyilazó Tarcalt *keseregte* szivében (Vörösmarty, Zalán futása IV. 265.). — *Keserget*: sollicito, moerore afficio, ango MA. betrübt machen, ängstigen PPB; pl. Ötet gakorlatossággal e dologgal *kesergetic* vala (TelC. 2.).

Keserül: miseresco, commiseror C. miseror, misereor, com- misereor, commiseresco MA. mitleiden haben, sich erbarmen, bejammern PPB; tehát: szán, sajnál, bán, szivel, fájlal vmit. A régi nyelvben igen gyakori *keserüli* vagy *keserül rajta* alakban. Példák:

Kik en raitam es te raitad *keserülnek* (WeszprC. 4). Gara Miklós *keserüli* vala ötet igen (Helt: Krón. 68). Fáradságát látta, rajta *keserüle* (Árgirus), Búmat *keserülé* (Balassa B.),

György haragja pedig lészen rendkívüli,
Mert vitéz szolgálját igen *keserüli*.

Arany, Toldi III. 9.

Ma inkább csak ez a formája él: *megkeserüli* = megbánja, megadja az árát, meglakol érte. A régi nyelvben ‚megszán‘ jelentésben fordul elő. Példák: A henger *meg keserüle* a szép gyermeket, és egy kőlyket heréle helyébe, és annak a monyát hozza Kálmán királynac (Helt: Krón. 46. Valk: Gen. 22. Misk: Vkert 360, Megy: SzA. öröme 251).

Csak ide kell bízni Puk Mikály uramat:

Megkeserüli, ha bizgatja váramat. Ar., NC. I.

Jól fog az én kardom éli,

Valaki *megkeserüli*.

Tompa, Népd.

A *keserv* szónak is csak lelki állapotra vonatkozó jelentését ismerjük; pl. Reátok néztemben hullnak *keservemben* szememből könyveim (Balassa: Költ. 70). A belőle képzett *keserves* melléknévnek azonban az érzéki jelentése is megvan: pl. A doktor *keserves* italokkal gyógyította (Pázm.: Préd. 164). E jelentésben

azonban ritkán fordul elő. Rendesen lelki állapotot szokott jelenteni, s mint ilyen kétféle értelemben használatos:

1. *moestus, luctuosus, luctificabilis* MA. *traurig, betrübt* PPB. Tartozik [a bíró] *Persecutoria Sententia*t az karos auagi *keserues embernek* (Oklsz. 1604.). Nem elegek a testnek rothadáságából származott *keserves fájdalmak* (Pázm.: Préd. 69).

2. *lugens*; *trauernd, leidtragend* NySz.; pl. *Siralmas atyáink, keserves anyáink* (Thaly Adal. II: 55).

A jelentésváltozást itt — mint említettük — mindig az érzelmi hangulat azonossága magyarázza. A keserű ízéret, a képletben *A*-val jelölt fogalmi tartalom érzelmi hangulata (δ) azonos azzal az érzelmi hangulattal (ϵ), mely a szomorúságnak, bánatnak lelki állapotát (*B*) kísérni szokta. Ez okozza azt, hogy a lelki állapotot az ízéret nevével jelöljük meg.

Számtalan példát idézhetünk a jelentésváltozás ezen esetére a különböző érzékterületekről. Az ízéretet jelentő szavak közül ilyen jelentésváltozást mutat még a *fanyar* szó, mely igen sokszor jelöl lelki állapotot. Példák:

A *fanyar bánat'* szárazképű vázza ez (Gombos Imre: Az esküvés.). Lássá meg az ember! még ő válogat és csúfolódik, és *kedvei* vannak, hol jó, hol *fanyar*, mint egy nagyságos asszonynek (Vörösmarty: Várnász II.). *Alfonsine* pedig, midőn anyjával egyedül maradt, *fanyaron, kedvtelenül* hajítá szögletbe nemzeti szalagos kalapját s fáradtan veti le magát a pamlagra (Jókai: A kőszívű ember fiai.). Majd elmondja maga; — válaszolt *fanyarul* (Jókai: A kőszívű ember fiai.). *Fanyarán:* *kedvetlenül* (Székelyföld, MTsz.).

A népnyelvben előfordul *fanyari* elnevezés, mellyel a kedvetlen, kelletlen, rosszkedvű embert szokták jellemezni (MTsz.). — Lelki folyamatra vonatkoznak a *fanya r*-ral összefüggő igék is. Igaz, hogy ezek a *fanyar*-ral együtt **fany-* 'nyomni, szorítani' jelentésű igének a származékai, de jelentésük közvetlenül a *fanyar* jelentésének hatása alatt keletkezett. Ilyen a *fanyalog, fanyarog* ige, melyet akkor szoktunk használni, ha valaki kedvetlenül, kelletlenül, immel-ámmal tesz vmit, kelletlenkedik, vonakodik (vminek megtevésétől, megmondásától, megevésétől), vmihez keserű képet vág. Példák:

Ételt unalommal s *fanyalogva* ették (Felv.: SchSal. 44). Igen nehéz betegséget, megvetetséget szenvedni; ez ellen *fanyalog* az test és vér (MA.: Scult. 371). Ki nem innéc örömet utánna minden *fanyalgás* és irtózás nélkül (MA.: Scult 375).

Társa nagyot nézett s *fanyalogva* kezdi
A cepecupáját földről összeszedni.

Arany J. Toldi szer. II: 29.

Hát a másik hol van? *fanyalogva* kérdi

Arany J. Toldi II.

Néha a *fanyalog* annyit is tesz mint ,kelletlenül ide-oda jár, lézeng' (MTsz.); pl.

Fel is vették, le is tették; — a bohózatból elég!
A szót, érzést, mint a köntöst, a lomtárok elnyelék,
Kinek nincs más, benne egy-két delnő *fanyalog*.

Tompa: Magyar mente.

A veszekedés, civódás is némelykor *fanyalgás*-nak van mondva; pl.

Fonalgnacuula egmassal monduan: mikeppen adhat't'a ő testét műnekőnc megennőnc (MünchC. 182.).

A *finyorog-fanyarog* ikerszó annyit jelent, mint a *fanyalog* rendesen; pl.

Finyorog fanyorog: nem jól esett, ha így esett (RákF. Lev. IV. 492).

A népnyelvben előfordul a *fanyalog* igének *fanyalgó* igeneve, mint a kellettlen, kedvetlen ember jelzésére szolgáló rendes kifejezés (MTsz.). — A *fanyarít* is néha lelki állapotra vonatkozik; *elfanyalodik* vmitől: elmegy a kedve; pl.

Az a te setét pathoszod egészen *elfanyarít* bennünket (Vörösmarty: A fátyol titkai): elkedvetlenít.

Félreveti majd könyveim és minden olvasástól *elfanyalodik* (Csokonai).

Nekifanyalodik és *ráfanyalodik*: nagy nehezen, kénytelen-kelletlen rászánja magát, nekifog. Példák:

Előbb kikiabálják magukat a lovakra, azután *neki fanyarodnak*, kapával, doronggal kiássák, kiemelik a kereket (Jókai: Egy magyar nábob). Kétségbeesett elszántsággal *neki fanyarodva* eltátá a száját (Jókai: Egy magyar nábob). Soká türtőztettem magam' az ütéstől, de utóbb is *ráfanyalodtam* (Nép, Lehr Albert, Toldi estéje, 95).

Idetartozik a *savanyú* is. A régi nyelvben ugyan állandóan ízérzetet szokott jelenteni, de mai használatában sokszor vonatkozik lelki állapotra. Az olyan emberről, akinek nincs kedve semmihez, nem tetszik neki semmi, gyakran mondjuk, hogy *savanyú*.

Ha vki nem tetszőleg tesz vmit, azt mondjuk rá: *savanyúan teszi*; pl.

Savanyúan néz, savanyúan fogadja a vendéget: savanyán elhúzza a száját, mint aki savanyúba harapott (CzF). Rudolf leirhatatlan *savanyú képet* csinált ez örvendetes izenethez (Jókai: Egy magyar nábob).

A *savanyodik*, mely rendesen szintén ízérzetre vonatkozik, igen gyakran lelki állapotot jelöl, amikor is jelentése 'kedvetlenné lesz'; pl. Ez a víg ember hogy *elsavanyodott!* (CzF.). A népnyelvben, ha vkit megszegényítettek, úgy, hogy nem érezvén jól magát észrevétlenül kisompolyog, azt mondják: *kisavanyodik* (MTsz.). *Neki-savanyodik, nekifanyalodik*; pl.

Fájj mán nó, osztég *savanyoggyunk neki* az erdőlésnek (Udvarhely m. Nyr. 3:512).

A *savanyú*-beli ugor **ssbs*-alapszó (MUGSz.) lehet meg a *savall, saval* igében, mely a népnyelvben fordul elő és 'sajnál, bán, zokon vesz,' néha 'szégyell, restell' jelentésben használatos; pl.

Csak azt *savalja*, hogy ő nem lehetett bíró (Békés m.). Az ember igen *savallotta* az öt forint büntetést (Gömör m.) MTsz.

A bíró igen *savallotta*, hogy a lányának olyan szegény legényhez kell feleségül mennie (Gömör m.) — Debrecen vidékén, neheztel, haragszik, haragot tart' jelentése is van (MTsz.).

Az *édes* — tudjuk — ízérzetnek a neve. Az érzelmi hangulat közösségénél fogva azonban alkalmazzuk oly folyamatokra is, melyek nem érzéki, hanem lelki élvezettel járnak. Példák:

Edest mosoliodék (CsomaC. 110), *édes bezedev* (CornC. 62). Kegessegnek lelkebevl jnté ez nouiciust *edessen* (DomC. 112).

Sőt szerelme — óh szív csudás önzései —

Édes bosszút hitt a halálban rejleni.

Arany, Murány Ostroma IV.

Az *álm*-nak a költőknél állandó jelzője az *édes*; itt ugyan a szónak érzéki értelme van, de emellett a lelki vonatkozás is megvan; pl.

Majd az *édes álm* pillangó képében
Elvetődött arra tarka köntösében.

Arany, Toldi IV. 4.

Mikor ők elhagyták, jött az *édes álm*,
Aki legjobb orvos ezen a világon.

Toldi estéje II.

Puha fehér ágyam hullámos redőin,
Mily szépen alusztok, én szép csecsemőim,
Édes-e az álom? . . . Arany, Rachel siralma.

Jer addig, *édes álom!*

Csokonai: Az álomhoz.

Erősebb a csók a bornál,
Édesebb is a cukornál [eredeti ért.],
De *édesebb* a szerelem,
Mikor a galambom ölelem. (Népdal.)

Hogy az én galambom
Csendesen nyugodna,
Csendesen, *édesen*,
Ketten, szerelmesen. (Népdal.)

Mi szárnyalóbb, mint a madár,
Mi hőbb, mint a délszaki nyár,
Mi a szívet megszenteli,
S *édes búval* lesz az teli?
A dal, a dal, a dal . . . — Erdélyi J., Dalünn.

Édes öröm, ittalak már! Petőfi.

Óh örömnék, fájdalomnak
Kínos *édes érzeménye*. Vör. Cs. és T. III.

Lelkem *édes gondolatja*,
Csongor, itt marad fölötted. Uo. IV.

S melyet annyi gondom ápolt,
Annyi *édes aggodalmam*. Uo.

Krimhilda Etelnek szép nője azonban
Távoli férjéhez vala *édes gondban*

Arany J. Buda halála 12.

Ez legyen önzéstek, mely ama' benső jutalomra.

Vágyakozás, a' mely olly *édes* az emberi szívnek.

Arany J. Az elveszett alk.

Az *édességnek* is van lelki állapotra vonatkozó jelentése: pl.

Aytatos leleknek keuanság es *edeseq* es lelky wrwm ezt meg tudnya (VirgC. 33). Sok tanwsagot es *lelky edesseegőt* talaal benne (ÉrdyC 510).

Az *édesd*, *édesded* kicsinyítő képzős származékok többnyire csak lelki értelemmel fordulnak elő; pl.

Az emberi természetnek *édesden* esik (Sámb.: 3 Fel 150). Nagi *édesdedön* meg vigasztaluan (DebrC. 202). *Édesdeden* mosolyodot (Born. Préd. 17).

Édesedik jelenti azt is, hogy édes ízt kezd kapni (pl. a szőlő, midőn érik); de jelenti azt is, hogy vmihez v. vkihez vonzódni kezd (allicior, pellicior, pertrahor SI.; angezogen werden, sich angezogen fühlen NySz.); pl.

Azokhoz *edese dnenc* (a bűnökhöz. Born. Préd. 24. 236). Az emberek akarattya *édese dgyék* a jóra, idegenedgyék a gonosztól (Pázm.: Préd. a 4). Mi módon *édese dhetünk* ennek a sanyarú metélésnek gyakorlására (Pázm.: Préd. 160).

Elédese dik első jelentése ‚dulcesco; süss werden‘; de előfordul ‚pellicior; verleit et werden, sich verleiten lassen‘ jelentésben is; pl.

Az kevsseg *el edese deth* az Mihály Gerg dolgan (LevT. I: 309).

Beleédese dik: beleszeret vkibe v. vmibe. *Hozzáédese dik*: hozzászokik vmihez. *Összeédese dik*: összeszokik, összesímul (MTsz.), összenyájaskodik, barátkozik vkivel (CzF.). — *Édesget* csak lelki folyamatra vonatkozik, jelentése: perlicio, allicio, illicio, illecto (C.), locken (NySz.); pl.

Az feyedelm az zizeknek zerelmeben meggyeredőt vala, aleyta hog az zizet *edőse gethnie* (NádC. 474).

Édesít-nek megvan az ‚édessé tenni‘ érzéki jelentése is (pl. kávé t cukorral); de igen gyakran lelki folyamatot is jelöl s ilyenkor ugyanaz a jelentése mint az *édese get*-nek; pl.

Magához *édőse itőtte* vala az köz népet (Kules: Evang. 402). Olvasásra *édese ttené* az embereket (Pázm.: Préd. a 4).

Megédese it: indulco, indulcoro, edulco (C.), versüssen, mildern (NySz.); pl.

Cristus ki zokot keserues lelket *megedese itni* neki ielendi (VirgC. 23).

Édeskedik szintén lelki állapotra szokott vonatkozni s két-féle jelentésben használatos;

1. delector; freude haben, sich ergötzen: pl. Jatekra, röstsegre atta magat, ezekben felőtteb *édese kedic*, gyönyörködic (Born.: Préd. 410); — 2. adolor; schmeicheln; pl. Hizelkedgyec, *édese kedgyec* (Born.: Préd. 24).

Édeskedés a régi nyelvben annyi mint ‚gyönyör‘; pl. Istenni *édese kedese re* keuankozni (VirgC. 144.). *Édesül*: 1. édes ízt kap; 2. vkibe *beleédese ül*: beleszeret, *hozzáédese ül*: nyájasan hozzáragaszkodik (CzF.). Az *édese*-beli **éde*-alapszó származéka az *édeleg*,

édely ige, mely csak újabb nyelvünkben használatos. Jelentése: gyöngéd nyájassággal szerelmeskedik, éldeli a gyönyört (CzF.); pl.

Egy kép körül *édely* a biztos ének.

(Kisfaludy K. Lantos szerelme).

Itt mulatsz a boldogabbnál,

Aki ébren vágyna lenni,

Tünde karján *édelegni*. — (Vör. Cs. és T. IV).

Maga az *íz* ‚sapor, geschmack‘ szó is némelykor lelki állapotot jelöl; így e példákban:

Ha az iozagos mivelkődetnec *íz*et nem erzendőd (DebrC. 326). Ha kedves tanítása kívánságot és *ízt* hágy a halgatókban (Pázm.: Préd. a 4). Szíve *ízét* elő találni valakinek (Fal.: UE. 483).

A népnelvben igen gyakori a szónak ‚kedv, gusztus‘ jelentése; pl.

Arra éppen nincsen semmi *izem* (Szabolcs m. Kis-Besenyőd). Nincsen semmi *izem* rá (uo.). *Ízivel esik a dolog*: nehezeére esik (Debrecen). Nem nagyon csinnyán bánok vele, *ízivel is esik neki*: zokon esik (Bihar m. Pocsaj, MTsz.). — Vö. a köznyelvben is: *Nincs izére*, amit mondtam neki: nem tetszik (CzF.).

Igei származékaival is igen gyakran jelölünk lelki folyamatokat. Így az *izeledik* ige rendes használatában lelki folyamatra vonatkozik. Különösen a nép nyelvében szokott előfordulni. *Beleizeledik*: kedvet kap vmihez, belemelegsik. *Úgyszintén nekiizeledik*. Példák:

Már most hogy *belé izeledtem*, azt akarnám, hogy volna vagy két fontnyi kérdés [amelyre felelnem kell] (Mik.: TörL. 224). *Nekiizelettek* a fiatalok a táncnak (Csongrád m. Mindszent, MTsz.).

A népnelvben előfordul *izelkedik*: izetlenkedik, évelődik; pl.

Sokat *izelkődtek* egymással. Elkergettem a szolgálót, *izelkedjen* vele az ördög! *Ízelkedéseinek* utóbb is az lett a vége, hogy jól elpáholták (Cegléd, MTsz.).

Az *izlés* szó nem csupán a nyelvidegeknek étel, ital ízének megérzésére való képességét jelenti, hanem a nyelvujítás óta a szép iránt való érzéket és az ezzel kapcsolatos tetszést is. Szóval lelki vonatkozású jelentése is van a szónak. Az *izes* szó épúgy jelöli az érzéki, mint a lelki élvezetet; pl. Egy kertbe való setálás *izesb* az isten házába való menésnél (Alv.: Post. II: 68). — Az *izes* ellentéte, *izetlen* még inkább használatos lelki állapot

jelölésére. Ilyenkor jelentése: morosus, acerbus, molestus; unmu-
tig, verdriesslich, lästig (NySz.); pl.

Olyan *ízetlen*, kedvtelen, hogy még a feleségét sem öleli meg
(Mik: TörL. 33). — A népnyelvben is *íztelen*: kedvtelen; pl. Tugy
Isten, mua (ma) igen *isztelen* vagyok (Őrségi szólás, Nyr. 2:375).

Ízetlenedik nemcsak ,ízét kezdi veszteni', hanem ,kedvet-
lenedik'. *Elizetlenedik*: disgustor, insulsus fio Kr., verstimmt
werden NySz.

Ízetlenít: 1. ízét veszi; 2. kedvtelenít, rossz kedélyüvé tesz.
Elizetlenít: molestia afficio, confundo; verstimmen NySz.

Ízetlenkedik többnyire lelki vonatkozásban használatos.
A népnyelvben jelenti ugyan, hogy ,étvágy nélkül eszik'; de
jelentése többnyire: ,rossz kedvüleg, kelletlenül viseli magát; rossz
kedvéből gáncsokodik, kötekedik, civódik'. Példák:

Az asszonyom a kis késsel (az ételt) itt is amott is piszkál-
ván, egyszersmind *elizetlenedik*, s hallgat mint a bálvány (Fal.:
NA. 143).

Lélekterhelő leckéid megvesztik a víg kedvet emberben, *elizet-
lenítik* a conversatiót (Fal.: NE. 73). A sok baj, betegség *elizetlent-
tette* őt (CzF.)

Ízetlenkedic mind magauál, mind felebarattyauál (Born.: Evang.
III. 317).

Ízetlenség: 1. sületlen, sótalan elménckedés, tréfa, ostoba-
ság; 2. kellemetlenség (CzF.).

Külső érzéki benyomásnak a jelölője a *nyers* szó is. Nyers
az, ami természeti állapotában van, maga valóságában van, ami
nincs kikészítve, szívós, friss, nedves, eleven, vad, erős, durva.
(Vö. Lehr, Toldi 39.) Használjuk lelki állapot jelölésére is:
nyers bú = kemény, erős, vad, kegyetlen (nem szelid, méla bú).
Példák:

Igy vesződék Miklós, *nyers*, haragos *búban*
Arany, Toldi II: 1.

Csak, mint ki nagy útról hazaér, s a házba
Lép nevetős arccal, — de leli mély gyászba',
Ideje sincs búcsút venni a mosolynak,
Ott lepi a *nyers bú* s vadul összefolynak.

Arany, Toldi szer. VIII: 34.

A *tompa* szó tudvalevőleg tapintási érzetnek a neve. Jelöl-
het azonban lelki állapotot is, még pedig vonatkozhatik érzelmi
és szellemi világunkra egyaránt. A régi nyelvben igen gyakran
jelölték a szellem gyöngeségét a *tompa* szóval és származékaival.

Ilyenkor *tompa* jelentése: ,tardus, plumbeus; stumpfsinnig' (NySz.), *tompaság*, ,hebetudo, stumpfheit, blödsinn'. (NySz.). Példák:

A kinek éles elméje van, a dolgot hamar által láttya, a *tompác* késedelmesec (Com.: Jan. 66). Nem csak tudatlanságod, hanem *vgian* ostoba *tompaságod* is ez (Bal.: CsIsk. 395).

E jelentése ma is megvan a szónak. Előfordul azonkívül érzelmi állapotra vonatkozó jelentésben is: pl.

Az én *fájdalmam tompa*

(Gombos J.: Az esküvés).

És a nemzet áll fagyottan,

Tompa, zsibbadt *fájdalomban*.

Vör. Országháza.

Az ember sietett élni és hamarabb megszűnt élni, mint meghalt volna, úgyhogy most csak egy eleven hazajáró lélek, ki *eltompul*, elfásul s csak akkor kezd újra élni, ha valami új inger vagy gondolat fölébreszti lelki tetszhalálából (Jókai: Egy magyar nábob).

Ide tartozik a *buta* szó is. Ma csak lelki értelemben szoktuk használni. Eredeti jelentése azonban: *csonka, tompa*. Ebben az értelemben használja Apácai Csere János Magyar Encyclopaediajában a következő helyen:

Ha a reszek *butak*, hajlok es kevesé mozgok, édességet szereznek (Enc. 132).

Régi szótárainkban meg is van még a szónak ez a jelentése. Először Pápai Páriz Ferenc szótárának 1708.-i lócsei kiadásában van megemlítve a szó, mint az *obtusus* és *retusus* magyar megfelelője. Baróti Szabó Dávidnál »*buta*: tompa, életlen. *Buta elme*. V. goromba, parasztos; *butítom*: életlenítem, élet kiverem, v. vonom, tompítom; *elbutul*.« Sándor István Toldalékában szintén meg van említve a szó ,stupidus, hebes, obtusus' jelentésben; ott van említve: *buta tör*: verutum gladiatorium. Az érzelmi hangulat azonosságánál fogva ,stupidus, hebes; dumm' értelemben is kezdték használni. A régi oklevelekben előforduló *Buta* (*Butha* OklSz.) vezetéknév kétségkívül a szónak ezen lelki vonatkozású értelméből alakult. Régi nyelvünkben még a következő példákat idézhetjük:

Olyan *buta* ember mint a kő (PPBl.). A többinél *butabb* es restesebb (Misk.: VKert 31). *Buta okoskodással* támogatni valamit (SzD.: MVir. 332).

Ez a jelentés annyira állandó lett, hogy ma a szó a köznyelvben és az irodalmi nyelvben nem is fordul elő más jelen-

tésben. A népnyelv megtartotta még az eredeti jelentést is: Csíkmegyében a tompa, életlen késre v. fejszére gyakran mondják, hogy *buta* (MTsz.). Valószínűleg az alnémet *butt* átvétele, amely époly jelentésváltozáson ment keresztül mint maga a *buta*.¹ Származékai többnyire mind lelki vonatkozású jelentéssel bírnak.

Butaság: ingenium hebes; stumpfsinn NySz.; pl. Aki istenbe bizik, lenyomja ő magában az irégységet, fősvéniséget, kevélységet, *butaságot* (RMK. V. 215). — *Butáskodik*: stolidè ago; dummheiten treiben, NySz.; pl. Bánnád ha valaki *butáskodónak* mondana (Matkó: BCsák. 200). *Butálódik*: 1. butul (Göcsej), 2. ostobáskodik (Göcsej) MTsz. — *Butít*: tompítja az elmét, ostobává tesz, CzF. — *Butul*: hebetor, stupeo, stupesco SI.; stumpf werden NySz. — *Elbutul*: pl. A restség miatt az elme *el-butul*: ingenium socordia *torpescit PPBL.

Osszefügg különben a *buta* a *buga* ,apró szarvú' szóval is, melynek szintén megvan ,ostoba, buta' jelentése (MTsz.).

A *tompa* ellentétét, az *éles* szót szintén használjuk lelki értelemben. Különösen a szellemi tehetségnek, az értelemnek a finomságát szoktuk vele jelölni. Magának az *él* szónak is megvan ez a használata; jelentése ilyenkor: acrimonia, sagacitas, scharfsinn NySz.; pl. Se tudományod, se friss *elmédnek éle* hozzá nem juttat (Fal.: UE. 393). — Az *éles* ebben az értelemben egész közönséges: pl.

Elmeyeenek előss voltaerth értelmes ember leen (ÉrdyC. 519b). Nem vigyáznac a tanitoc *élessen* arra (MA.: Scult. 207). *Elesen* eszébe veszi itt sz. Agoston (Illy.: Préd. I: 58). Igen *elesek* másoknak cselekedetét szemlélni es megítélni (uo. II. 358).

Származékainak, az *élesség*, *élesít*, *élesül*, *életlen* stb. szavaknak szintén megvan ez az értelmük. Ezekben az esetekben az *éles* szó szellemi folyamatokra vonatkozik, épúgy mint a *tompa* és a *buta* átvitt jelentésükben. A jelentésváltozás mind a három esetben eredeti komplikáción alapult, ámbár a szellemi folyamatokra, tevékenységekre vonatkozó elnevezések többnyire másodfokú komplikáció útján szoktak keletkezni. Itt azonban a kísérő érzéki érzet, az az érzelmi elem, melyet az eredeti jelentés a későbbi jelentésből magában foglal, folytonosan megvan, a másodlagos komplikációs jelentésváltozás jelenségeinél ellenben hiányozni szokott. — Igen elterjedt az *éles* szónak az a használata is, mely

¹ A Nyr. hasábjain hosszú vita folyt a szó eredetéről, egészen talán még most sincs tisztázva.

érzelmi világunkat érinti. A gúnyosan sértő beszédről, mely — mint szokták mondani — igen az elevenre hat, azt mondjuk: *éles beszéd*. Hasonló kifejezések még: *éles észrevétel, éles gúnyversek, éles célzások, éles toll, éles nyelv* stb. — Ilyen használata az *éles*-sel rokon *csípős* szónak is van: *csípős beszéd, csípős megjegyzés* stb. — A *lágý* szónak is vannak lelki állapotra vonatkozó jelentései. Egyik ilyen jelentése: indulgens C., nachsichtig NySz.; pl.

Meg beszéléd *lágýan* s haraggal is urad követségét (Zrinyi: ASyr 111). Inkáb akartam vétkeketek dorgálni, hogy sem *lágýan* elhallgatván táplálni (Ily. Préd. I: 82).

Másik jelentése: instrenuus C., segnīs, lentus, träge, langsam; pl. *Lágý természetű* ember (Decs.: Adag. 50). Ez a ,lanyha, energiátlan' jelentés megvan a népnyelvben is; pl. Mint látom, *lágýig vagy*: el vagy fáradva, erőtlenedve, csüggedve (Göcsej, MTsz.). Származékai is használtatnak lelki állapotok vagy fogalmak jelölésére. *Lágýít* malacisso C. mollifico, mollio MA., erweichen, weich werden NySz. nemcsak érzéki folyamatot jelent, hanem lelkit is; pl.

Sohajtásaim *lágýítnak* te rajtad (Zrinyi II: 102). Ajándékkal maga részére *lágýíttani* a bírót (SzD.: MVir. 16).

Meglágýít kétféle lelki értelemben használatos:

1. lenio, lindern NySz.; pl. Nincz oly *bánat*, kit az szép szó *meg* nem *lágýít* (Decsi: Adag. 185). *Lágýich meg bánatod*, vitéz ne bánkodgyál (Zrinyi: ASyr. 78). — 2. reconcilio, placo; versöhnen, besänftigen NySz.; pl. Imadsaga vr istent *meg lágýeyta* (GuaryC. 60).

A *lágýság* szónak szintén több lelki állapotra vonatkozó jelentése van:

1. mansuetudo, clementia; milde NySz.; pl. *Lágýság* az igaz és rendes haragban való fogyatkozás (Apafi: Vend. 943). A te szived se legyen merő *lágýság* (Fal.: UE. I: 394). — 2. animi mollities; weichlichkeit NySz.; Legyen az mi vigassagunc nem buiasagban, nem *lagýsagban*, nem versengesben (Born.: Préd. 336). *Lágýság*, gyönyörűség ölében heverész (SzD.: MVir. 293). — 3. segnitias; langsamkeit NySz.; Az végbeliek erőtlenségét jól tudják és vezérünk *lágýságát* megemerték (TörtT. 25: 443).

Lágýul lelki jelentése: mitigor; mildgestimmt werden NySz.; hasonló jelentésük van összetételeinek és származékainak; pl.

Lágýully keménységről irgalomra (SzD.: MVir. 293).

S már *lágýulna* Zalán; de felejtí gyenge szerelmét
A népes tábor, mely zúg várának alatta.

Vörösmarty, Zalán f. V. 551.

Mikor a jó fiut oly nagyon sirni látjuk, magunk is *ellágyulunk* Keszler J. 'Szinészek' kritikája. Az Ujság 1904. dec. 27. sz.). — *Ellágyulás*: animi motus; rührung NySz. Egy érzékeny *ellágyulás* olvasztta ki ezen tseppeket, melyeket szemeiben látsz (SzD.: MVir. 363). — Nemelliek az lelki ostaraltal *meg lagiulnak* es *meg keserednek* (Fél.: Tan. 322). Veszélyi Ferenc igen *keményen* viselé elsőben magát; úgyhiszem, isten urunkat ő nagyságát elhozván, *meglágyul* (Rák Gy.: Lev. 138). — *Lágyulás* lelki értelemben, animus indulgens; milde' NySz. Édesebbnek tartják a boszut az emberséges *lágyulásnál* (Fal.: UE. 432). *Lágyulgat* mitesco, mild werden NySz. Szelidülgetni, *lágyulgatni* kezd szived az isten dajkálkodása alatt (Megy.: 6 Jaj II:44).

A *lágú* ellentéte a *kemény*. Lelki értelemben immitis, repugnax C., hart, unsanft, heftig, grausam, unerbittlich, unbeugsam NySz.

Megteruen erdewbowl *kemenen megfegy*e frater ylyelt (EhrC. 17). Ezek gonoz emberek es *kemenek* (EhrC. 31). *Kemenuala* neky azt hallany (EhrC. 12). Ne legietek *kemen tekintetűek*: nolite fieri tristes (Fél.: Bibl. 9). *Kemen* kegyetlen feyedelm (DomC. 226). Felettéb való *kemény indulattal* nem fenekedic senkire (Com: Jan. 198), *Keményen meg-fedde* ötet szent János (Pázm: Préd. 23).

Vér tolult szemébe, csikorgatta fogát
S már *kemény* szavakra megnyitá ajakát.

Arany, Murány ostroma I.

Nem appellálok — vágta *keményen* a bíró szemébe — ha cigány a törvény, én nem vagyok cigány (Szemere György, Az ital).

Keményedik, *megkeményedik* és *megkeményít* rendesen érzéki értelemben szokott előfordulni, de némelykor lelki folyamatot is jelöl; pl.

Te *zyued megkemenedett* minden gonosagra (EhrC. 52). Midőn némellyek *meg keményednének* és nem akarnának hinnj: cum quidam indurarentur et non crederent (Helt: UTM. 1). Iszonyu képpen *elkeményedett szívek* (Fal: NU. 252). Az Pharaó *megkeményítette magát*, hogy minket el ne boczátana: induratus est Pharao et noluit nos dimittere (MA: Bibl. I. 61). Atte *ziuedet meg kementitette* (VirgC. 21).

Végre *szívét* Miklós *megkeményítette*.

Arany, Toldi VI. 13.

Keménykedik többnyire lelki folyamatot jelöl; pl.

Niha niha apostoly meltosagwal *wreayuk kemenkődüen* (Komj: SzPál 111). Egy ember vétkeért mind az egész gyülekezettre *kemenkődik* a te haragod: uno peccante, contra omnes ira tua desaeviet? (Helt: Bibl. I. YYy 2). Visszaadása felől igen *keménykedik* [mindenképpen vonakodik visszaadni] (Nyr. 10:121. NySz).

Keményül, megkeményül szintén vonatkozhatik lelki folyamatra; pl.

Azon bynekbe *meg kemenyultem* es meg vakultam (VirgC. 3). *Meg kemenywles* ez lezen, mykor valaky bwnebe *megh kemenywl* (VirgC. 12).

Majd ismét föllázad erős lelkében az ősi

Hirnek egekbe hívó szikrája: csatákra *keményül*

Vörösmarty, Zalán f. II. 137.

Keményiség lelki értelemben ferocitas, effrenatio C. severitas MA. strenge, ernsthaftigkeit PPB., härte, hartnäckigkeit NySz; pl.

Fennegetefnek kemenfege (EhrC. 154). Búzáat kérenek tőle: ő pedig durius loquebatur; dérrrel dürral, *keményiséggel* felele (Pázm: Préd. 656). Megtőkéllett *keméniséggel* tusakodic: contumax est (Com: Jan. 186).

Tapintási érzetet jelent a *száraz* szó is. Jelentése: siccus, siccaneus, exsiccus C. aridus MA. dürr, trocken PPB. Némelykor lelki állapotra vonatkozik; pl.

Az egyik vidám kedélyű, a másik inkább komoly, a harmadik se nem víg, se nem komoly, legtalálóbban talán *száraz lelkületűnek* volna mondható (Művészet I. 379).

Képzelve alacsony, *kedélye száraz,*

Érzése nincsen, vagy rideg, sivár az.

Arany J., Bolond Istók II. 39.

Tapintási érzetre vonatkozó jelentésből fejlődött a *higgad* ige mai jelentése is. Ez a szó a *híg* 'liquidus, fluidus, uvidus (MA); flüssig, fließend, dünn, weich (NySz.)' jelentésű melléknévből alakult. Eredeti jelentésében külső érzéki folyamatra vonatkozott s 'lágyul, enged, tisztul' jelentéssel bírt. A régi nyelvből csakis ezt a jelentését tudjuk kimutatni; pl.

1544. Az palazk tokba töltetem bort *higgadni* (Ol. Nád. 41. — OklSz.). Mikor *higgad a dinnye haja* (Szakácsmest. 162).

A népnyelvben ma is megtaláljuk az eredeti jelentésnek különböző árnyalatait: 1. hígul, hígossá válik; 2. lágyul; 3. meggyengül, meghajlik, meggörnyed, ingadoz (MTsz.). A mai nyelvben a szó rendszeren lelki folyamatot jelent: csillapodik, vérmérséke hül, veszít szenvedélyéből (Ball.). *Higgad az ember, higgad az ész, az elme, higgad az indulat. Higgadtan tenni vmit* a. m. jól meggondolva, nyugodtan, nem elhamarkodva cselekedni. *Higgadtság.*

A nyomási érzetet jelölő *nehéz* szóval is igen gyakran jelöljük meg lelki állapotunkat. A melankoliának a régi nyelvben igen elterjedt neve volt a *nehézkedvőség*. Ezt az elnevezést találjuk pl. Pápai Páriz szótárában: *nehéz kedvőség*, emberben *nehézkedv* indító gonosz fekete nedvesség: melancholia. Ma is elégszer mondjuk a búskomor emberről, hogy *nehézkedvü*. Sokszor csupán a *nehéz* szónak is megvan a ‚morusus; grämlich, launisch‘ jelentése; pl.

Nehéz ember igen es fősvény (Mon Okm. XXIII. 266). *Nehéz* háznép lévén a Kabós Ferenc uram háza, irtózott tőle 1759. (Hazánk I. 215).

Leggyakrabban azonban valamely lelki állapotot jelölő szóval együtt szokott előfordulni, mint jelzője; így az alábbi példákban:

Nehéz keduel ne adgy alamisnat (Born: Préd. 547). Látta *nehéz kedvét*, hamvahodott képét (Arany, Buda halála II).

Hanem Ilda semmit nem tud vala ebben,

Csak, hogy urát tegnap látta *nehéz kedvben*. Uo. VII.

Oka waghyon myrth en oda Lyndwaba most nem mehetek... azyrth kerlek azon en zerelmes athyamffya, hogh ebbewl ne wégh magadnak walamy *nehez gondolathodt* (1525. OklSz.).

Hagyd el a *nehéz tünődést*,

Asszonyom, te szép virágszál.

Vörösmarty, Csongor és Tünde.

Nehéz az én szivem, *nehéz bánat* nyomja. (Arany, Losonczy I.)

Erdő, mező, merre nézek,

Egy *nehéz*, *bús előérzet*.

(Vajda J., A Sirámokból).

Lelki jelentése van a szónak ebben a szólásban is: *nehézre esik*, *nehéz nekem*: pl.

Bánom, *nehéz nekem*: est mihi dividiae PPBl. Atyafyu zeretnek gyűlősege: latya elewmentet, banya, *nehéz neky* (VirgC. 12). *Nehéznewen* ne wege, merth byszon nekem ys *nehez*, hóg az malom asz en molnomath el puztythya (RMNy. II. 37).

A *nehezedik* igének is volt lelki értelme: moleste fero; übel aufnehmen NySz; pl.

Myt *nehezettek* ez azzon allatra, mert yo dolgot czelekődek en raytam (JordC. 438). Kyknek myatta felette meg haborottam, *megy nehezettem* (ThewrC. 156).

A *nehazel*, *nehézel* csak lelki értelemben használatos: *gravier feró*, *aegre feró*, *gravamen feró* MA. *sich beschweren*, *übel aufnehmen* PPB; pl.

Mit *nehazeltec* e *nemberire* (MünchC. 63). Semmyt nem mond vala neky *nehazelven*, hogh az tolwaynak volna (WinklC. 213). Megbocsáss asszonyom, rejám ne *nehazelj* (RMK. II. 38). *Nehezelés*, *nehézlesth* ees *haragoth* ees *nyomorwsagoth* (KeszthC. 202, KulcsárC. 193).

A kicsinyítő képzős *nehazes* alak is előfordul lelki értelemben: *morosus*, *infensus*; *grämlich*, *feindlich gesinnt* NySz; pl.

Heet rendbely neepeket találwnk, kyk ellen az zegheen mas vylaghyak felette *nehезesek* (ÉrdyC. 612). Myt *nehезesekettek* hŵ rea. (JordC. 503).

A *nehézkedik* lelki értelemben annyit jelent, hogy méltatlankodik: *indignor*, *stomachor*, *unmutig*, *unwillig sein* NySz; pl. Kesereg, *nehézködie*, *kelletlenkedie* ő magaba (Born: Evang. III. 285). A népnyelvben *haragszik*, *nehéztel* jelentése is van: pl.

Igen nagyon szomorkodott a kapott gyerek, hogy a másik *nehézkedik* rea (Gyergyó-Sz.-Miklós, MTsz.). *Megnehézkedik* a hönvaló gyerek a másikra, hogy méit tud többet mind ő (Gyergyó-Sz.-Miklós, MTsz.). Ojan *nehézkedésbe* keveredenek a gyerekek, hogy osztan békeség nem sok vót köztik (Gyergyó-Sz.-Miklós, MTsz.)

A *nehézítnék* is van lelki jelentése: *infestum reddo*; *feindselig stimmen*, NySz; pl.

Igyekszik mind az fejedelemre, mind az országra hatalmas császárunkat *nehézíteni* (Tört. T. 2 I. 387). Néha a lelki jelentés mellett az érzéki, *gravo*, *molesto* MA. *beschweren*, *belästigen* PPB' jelentés is érzik; így ebben a példában: Tŵ *gétrelmetec* engemet inkább *nehезeit*: *vestra angustia magis me premit* (BécsiC. 2).

Ugyancsak a *nehéz*-nek a származéka a *nehéztel* ige is, bárha a benne mutatkozó sajtáságos denominális képzést megfejtenuink még nem sikerült. A szónak eredetibb jelentése *nehéz*, *nehéznek tart*, ebben a jelentésben azonban ma már inkább csak a népnyelvben fordul elő, ámbár a régi nyelvben elég gyakori volt. Mai használatában a szó rendesen lelki folyamatra vonatkozik. Jelentése: *aegre feró*, *molesto feró* MA. *übel aufnehmen* PPB; pl.

Ream ne *nehéztelj*, hogy pénzt nem adok (LevT. II. 23). Ő felsége igen *nehézteli*, hogy Kglđ eddig el nem készítette a köntösöket (TörtT. III. 195.).

A más veszedelmét kedvesen szemléli,
Előmentét pedig nagyon *nehzelteli*.

Nagy Künság romlásáról 1698 (Thaly gyűjt.).

Mária *nehzeltelt*: mérthogy Veselényi
Az adott kezes szót oly kevésre nézi.

Arany, Murány ostroma II.

S csak azért hallgatja Lajos neki ezt el,
Mert szinte gyanakszik s komolyan *nehzeltel*.

Arany, Toldi szer. XI. 2.

Neheztelés: querela, gravamen MA. beschwerung, klage PPB; pl. Ellenem való haragja s *nehzettellése* (Matkó: BCsák 12).

Az ,ingravesco, schwerer werden' jelentésű *nehhezül* ige is vonatkozik néha lelki állapotra. Ilyenkor a lelki jelentés az érzékivel rendesen egyszerre jelenik meg; pl. *Elnehezült szívből* így ejti beszédét (Vörösmarty, Zalán fut. V. 133). Némely esetben a szónak ,haragszik' jelentése van; ilyenkor az érzéki jelentést nem érezzük; pl.

Im en magam hozyad yřettem, korwoltomath yol esmertem, bŕnesewkŕn ky kŕnyŕřwřlz, hyzŕm, welem nem *nehhezŕřlz* (CzechC. 25. ThewrC. 285).

Ebben az értelemben különben a szó alig fordul már elő, úgy szintén a *meg-nehezül* sem, pedig a régi nyelvben ,aegre fero; verdriesslich sein' jelentésben használatban volt; pl.

Latvan az ziz Maria ō zent fiat, semmit nem mond vala neki; nehezelen, hogy a tolvaynak volna igen *megkezde nehezŕřln* (NádC. 271).

A *nehézség* szónak is van lelki jelentése: dividia, scrupulositas C.; indignatio; verdruss, unwille, entrüstung NySz; pl.

Kegelmanek en ream *nehhezsege* waygon (RMNy. II. 18). Az gazdasszony hogy nem írhatott nincs *nehézség*ünkre (Rák Gy: Lev. 264). Végy ki uram én belöllem minden gyűlölséget, irigységet es felebaratom ellen való *nehézséget* (Pázm: Imáds. 225).

Igen gyakori jelenség az is, hogy h ō é r z e t e t jelentő szóval jelöljük meg lelki állapotunkat. A *hideg* szó a régi nyelvben is, mai nyelvünkben is akárhányszor előfordul ilyen értelemmel; pl.

Hidegŕn, az az restŕn imádkoztak (Mad: Evang. 394. Csúzi Sip. 329), *Hidegen* tekintett a rét fenekébe (Arany, Toldi V. 11).

György az édes anyját *hidegen* köszönté,
Bár ez a lelkét is majd elébe önté!

Arany, Toldi II. 5.

Az élestekintetű, megvető, szoborszerű arc *hideg*, keserű *mosolyával* (Jókai: Egy magyar nábob). Ödön *hideg nyugalommal* ment be a terembe (Jókai: A kőszívű ember fiai). *Hideg keresztyények, hideg beszéd, hideg szónoklat, hideg atyafiak, hideg válasz. Kérlek, ne légy oly hideg hozzám. Hidegen fogadni a vendégeket* (CzF).

Az ilyen kifejezésekben: *hidegvérű ember, hidegvérrel venni valamit* a szó egyszerre jelent érzéki és lelki folyamatot. A *hidegség* természetesen szintén használtatik lelki értelemben. A közönységet, a buzgalom, részvét, vonzódás, nyájasság hiányát szokták vele jelölni; példák:

Talám restség, *hidegség*, és nem igyenes tzelra néző rendelés volt benne (Pázm: Préd. 59). Ha hidegekben született, és dedergett, olvadgyon a mi szívünk jeges *hidegsége* az ő szerelmének tüzevel (Pázm. Préd. 107). *Hidegséggel* viseltetni a vallás iránt (CzF). Mindenki ellene támad, elkövetkezik a kritika fitymálása, a közönység *hidegsége*, stb. (Jókai, Egy magyar nábob).

Az igei származékok is használatosak lelki értelemmel. Különösen a *hidegülni, elhidegülni, meghidegülni*, továbbá a *meghidegszik, elhidegít* stb. igéknek van ily használatuk; pl.

Régi *barátsága* napról napra *hidegülni* (CzF). — [Cristus szolgálatában] ez mastany neepe *el hydegewltenek* (ÉrdyC. 595). Kik ith ez velagba az *isteni zeretettől elhidegültek*, fazyanac nag kenzo hidegsebbe (NádC. 81). Bármilyen nagy legyen egy művésznő, bármennyire meghódítja is a közönség szívét, ha sokáig egy helyen van, lassankint *elhidegülnek* iránta (Jókai, Egy magyar nábob). — Megbőüdic hamissag, sokacnac *meghidegől zerelmec* (MünchC. 58). *Meg hidegülni a szeretet* az emberekben (Mon: Apol. 426).

Másodszor pedig azt is tudta, hogy emberi hőse
Bende vitéz mint *meghidegüle* iránta ez estvén.

Arany, Az elveszett alk.

Meg hidegedett, röttent es keseredett *szüüinc* meg vigasztaltatic (Born: Préd. 281). *Meg hidegedic* az isten igeietül (MA: Bibl. IV. 410). *Meg hidegszel szerelmedben* (Born: Pred. 397). — Igen *meghidegítik* az emberekben a jó cselekedetekre-való gyorsaságot (Pázm. Luth. V. 1112). *Ajtatossagnak hidegítésére* szintén olly hatalmas az eretnek tanítás mint a hideg víznek a forró-közzé öntése (Pázm.: Préd. 300). Vkit *elhidegíteni* a barátjától, stb.

Ugyancsak ide tartozik ez a régi nyelvbéli szó: *hiedelem*, mely a kódexekben még többször előfordul. Csak hangzására nézve hasonlít a mai *hiedelem* szóhoz; de jelentése egészen más: hűvösség, hűsítés, üdülés, könnyebbülés, vigasztalás (l. Nyr. 33: 198). Összefügg a *hideg*-et jelentő *hüvös, hives* szóval s lelki

folyamatra vonatkozó jelentése ezen érzéki jelentésből fejlődött eredeti komplikációs jelentésváltozással. *Hiedelemség, hiedelmezet* változatai is vannak. Példák:

Nagy chodaak *hyedelmek* es yrgalmak leenek az ew zent koporssoyanaal (ÉrdC. 526 b.). Myndeneknek kyvalokeppen valo *hyedelm* vala (MargL. 62). Környűlvészi az ur kegyelme, az kinec ő minden *hiedelme* (MA: Bibl. V. 15).

Hiedelmes is ily jelentésű: refrigerans; kühlend, erquickend NySz., pl.

Myndden hyw kerezttyn lelkeknek *hyedelmes nywgodalmassaghy* vannak gyökereztetween az isteny ysmeretnek erwendetes lakodalma-ban (ErdyC. 34b).

Hiedelmez, meghiedelmez: refrigero, obumbro; kühlen, laben, erfrischen, erquicken NySz.; pl.

A bőit megvegezuen, egembe *meghiedelmezec* magokat: simul expleto jejunio refecerunt (BécsiC. 22).

A *hűvös, híves* szónak ilyesféle jelentésével szintén találkozunk a származékaiban. *Hűvösül* refrigeror Kr., sich kühlen, laben NySz.; pl.

Se nem támadtak fel e világra, se nem *hivesülnek* a másikon (Fal.: NA. 211).

Hűvösülés: refrigerium; kühlung, labung NySz.; pl.

Az augustai confessiónak apologiája nem tiltya a halottakért-valo imádkozást, hogy isten nekik légyen irgalmas és adgyon nekik *hűvösülést* (Pázm.: Luth. V. 466).

Hideg hőérzetet jelent eredetileg a *hűl* ige is, de magát is, származékait is nagyon sokszor alkalmazták lelki folyamat jelölésére. Ezen jelentésben némelykor a jelentésfejlődés középső fokán van a szó, vagyis egyszerre érzéki és lelki folyamatra is vonatkozik. Így találjuk ezt a következő példákban:

Szegény Theogenes *rémül* s *hűl* mint a jég (Gyöngy. Char. 43).

Áll fenn várában Alpár ura, néz le, s ezerszer

Változik el gondos szíve indulatja: tünődik,

Majd *hűl*, majd *izzad*, félelmét váltja haragja.

Vörösmarty, Zalán futása V. 475.

Ezekben a szó érzéki folyamatot fejez ugyan ki, de egyúttal lelki állapotot is jelöl. Világosan látszik ez a második példán, hol a *hűl* és *izzad* egymással szembe vannak állítva, amaz mint a félelem kifejezője, emez mint a haragé. A jelentésváltozásnak az

a magyarázata, hogy ha valakit hirtelen ijedség fog el, valósággal hideg járja át az egész testét, szóval az ijedség, megrémülés lelki állapota alig lehet el anélkül, hogy az érzéki elhülés érzete ne kísérné. A komplikációt itt is az eredeti és a későbbi jelentésnek közös érzelmi hangulata okozza, mely annál erősebben érzik, mert a két jelenség, az érzéki és a lelki folyamat rendszeren egyszerre szokott megjelenni. A kettőnek a komplikációja szükségszerűen az érzéki jelentésnek lelkibe való átváltozására vezet. Így azután a szó sokszor már csak lelki folyamatot jelent, anélkül, hogy érzéki vonatkozása is volna; így e példában:

Első tekintetre *hülünk*, rémülünk, tartunk tőlök, de napok telvén ezen irtózások mind eltűnnek (Fal.: UE. 424).

Különösen az *elhül* igénél tapasztalhatjuk ezt, melynek a régi nyelvben is, de kivált a mai nyelvben egész közönségessé vált ez a jelentése: megrémül, elijed, elszörnyedik, álmélkodás fogja el. Példák:

Uram *el-hülök*, rémülök, mikor ezt a te tselekedetedet meg-gondolom (Pázm.: Préd. 111), Tsak nevét hallották, már-is *elhültenek* (Kónyi: HRom. 19). *Elhült* nagy szemeket meresztvén s szát tátván (Gvad.: Rontó P.).

Nézi Ozul, bámúl a nép, *elhülten*, ijedve
Kérdezik a halmon: ki az a hadi férfi közöttük?

Vörösmarty, Cserhalom.

Elhülnétek, látva rettenetes pajzsát.

Arany, Toldi (Előhang.)

Fegyvertelen az bár, szegény Buda *elhül*,
Hamar Isten kardját rántja ki védelmül.

Arany, Buda halála XII.

Csokonainál meg éppenséggel ezt a példát találjuk: *Elhült erre szemök-szájok* (Az istenek oszt.). Világos, hogy itt az *elhültek nagy szemeket meresztvén s szát tátván* teljes képzetnek két részletképzete, az *elhültek* és a *nagy szemeket meresztvén és szát tátván* részletképzetek összevegyültek. — A *meghülnek* is van ilyen jelentésárnyalata. Nagybánya régi okirataiból van idézve a következő adat (1583.), hol a szónak ‚megijed‘ jelentése van:

Olyat mondok, hogy *meghülnek* belé a szomszédok (Nyr. 14 : 565).

Ebben a jelentésben a jelentésfejlődés középső fokát mutatja a következő példa:

Meghül benne a vér: ábrázatja mordul (Arany, Toldi estéje II)

Az elrémülés lelki állapotának plasztikus kifejezése. A régi nyelvben inkább csak ‚vmitől elhidegedni‘ lelki jelentésben használták; pl.

Römenségében *meg ne hülly* (DKal: Ker 229). Mintegy *meghült* tőlem: alienior est a me PPl. Mátyás király is aszszonyiálkodni kezdte, vgy *hüle meg* az előbeli törőkec ellen való tussakodásától (Helt: Krón. 151).

A mai nyelvhasználatban tudtommal a szónak első lelki vonatkozású jelentése nem fordul elő, a második is ritkán, csak az ilyen kifejezésekben: *meghült a barátságuk, szerelmük*, stb. — Elég gyakran találjuk a *hül* igét *fül* ‚geheizt werden, heiss werden‘ jelentésű igével kapcsolatban, természetesen megint csak lelki folyamatra való vonatkozással, de emellett az érzéki jelentés is megvan; pl.

Szulimán *hül, fül* Zrinyi bátorságán (Kónyi: HRom. 93).

Toldi György e szóra csakúgy *hüle-füle*,
Szétnézett, hallja-e más is ökivüle? Ar. Toldi.

Ebben az értelemben a két szó oly gyakran előfordult egymás mellett, hogy ma már szinte összetétellé váltak. Több tovább képzett alakja van az igének. Ezek is sűrűn előfordulnak lelki értelemben. Ilyen a gyakorító képzős *hüled* szó, mely csak újabb nyelvünkben van használatban s inkább csak az *elhüled* összetételben fordul elő. Valószínű, hogy a *hüled*z-ből való elvonással keletkezett a nyelvújítás korában, mire a *csügged*: *csüggedez* alakpárok lehettek hatással. Többnyire csak lelki folyamatra vonatkozik, ámbár CzF. szerint megvan az érzéki értelme is; pl.

Elhüledt, midőn a veszélyt látta (CzF.), A címerterem ajtajában megint csak bele kellett botolnia Tallérosy Zebulonba, ki *elhüledt* arccal jött neki jelenteni, stb. (Jókai: A köszívű ember fiai).

*Hüled*ez a régi nyelvben is megvan, csak ‚obstupesco, stauen‘ jelentéséről van tudomásunk; pl.

Mitsoda-é! *hüled*ez Kelemen, hát azt a 200 forintot mind oda adtad érte? (Kónyi: ÁM. 42). Ali dúl-fül, *hüled*ez a babonás nép (Tompai: Árokháti). Azonnal odább? — szolt *elhüled*ezve Zebulon (Jókai: A köszívű ember fiai).

A *hülemedik*, *meghülemedik*, mozzanatos ige szintén megvan a régi nyelvben, de ma inkább csak a népnelvben használatos. Sokszor jelöl lelki folyamatot; pl.

Hogy jobban *hülemedjél* s idegenedjél e rossz világtól (DEmb: GE. 151). *Úgy meghülemedett az ijecsigtül*, hogy csak úgy reszketett belé, mint a nyárfalevél (Szatmár m. MTsz.).

Emellett azonban eredeti érzéki jelentése is megvan. Párja a népnyelvi *hülepedik*. Érzéki és lelki értelemben is használatos egyaránt. Lelki folyamatot jelöl ebben a példában:

Ojan sá patt vót, hogy csak úgy *hülepettem* tülle (Debrecen, MTsz.).

A *hül*-lel függ össze s eredetileg szintén érzéki folyamatot jelöl a műveltető *hült*¹ ige is. A népnyelvben ez is előfordul lelki értelemben. *Elhüt*: elidegenít; pl.

Legjobb barátomat *elhütötte* tőlem (Székelyföld). Nem lesznek már azok eggyek, mert Sári *elhütötte* Marcit tőle (Alföld) MTSz.

Különben a régi nyelvben is találunk hasonló példát:

Oly igen meg *hűvítik* az embereknek minden tekéletet indulatit (Pázm.: Kal. 201).

Meg-hütözik: elveszti a kedvét vagy a bizalmát (MTsz.)

A *hideg*-gel ellentétben áll a *meleg* s ez is előfordul lelki értelemmel, még pedig a szívesség, jóakarát, vonzalom, buzgóság lelki állapotának a kifejezésére. Példák:

Meleg siralmokkal gyakor és ájtatos imádkozásokkal kérte a Messiás jövetelét (Pázm. Préd. 84).

De jó bolondunk (ebben is bolond)

Mélyen tudott érezni s *melegen*.

Ar. Bolond Ist. II. 40.

Így, lassan, *melegebb bizalomra* zsendül.

Ar. Buda halála VII.

Ámde húnok földjén *meleg öröm* pezsdül,

Felzajlik az élet, mely pang vala restül.

Uo. IV.

Ajh de örült a jó *meleg dicsekedésnek* (Jókai: A kőszívű ember fiai). A magyar küldöttség fogadása igen *meleg* volt (Az Ujság). Kossuth Ferencet hívei *melegen* üdvözölték felgyógyulása alkalmából (Bp. Hirlap). A békét a király is *melegen* óhajtja (A Nap).

A *félmeleg* és *lágymeleg* szavak is jelölhetnek lelki állapotot; pl.

¹ Eredetileg *hivöl* es *hivöjt*, azaz 'hív(ös)ül' és 'hív(ös)ít'; vö. *hyuel*, *hivül*, *hivöl* és *hivajt*, *hivöjt*, *hivít*, stb. NySz. (TMNy.). — A *hült* alak, melyet MA.-nél találunk s azóta is itt-ott előfordul, mindenesetre analógiás ejtés.

Némelly *fél-melegek*, és szabados életük azért tesznek örömost halasztást a giónásban (Pázm.: Préd. 454). Némelly ecclesiának *lágú meleg* tagai (MA.: Scult. 9).

A *melegség* szintén használatos ilyen jelentésben. Az igei származékok is nem egyszer lelki értelemmel bírnak. Ha valaki valamihez kedvet kap, azzal szívesen és kitartással foglalkozik, az mondjuk rá: *belemelegedett* a dologba; Mátra vidékén az indulatba jött, fölhevült emberre azt mondják: *el van melegedve*; pl.

Gyanú eloszlik, bizalom növekszik

S Balázs a szóba is *belé melegszik*.

Arany L. A délibábok hőse.

Látom, éldés gazdám, *eö* vagy *melegedve* (MTsz.).

A szónok beszédje közben a tárgytól áthatottan akárhány-szor *fölmelegül*. Mind a két esetben, az *elmelegedik* és a *fölmelegül* szóban is a lelki jelentés az érzékivel egyszerre jelenik meg, mivel a fölhevült ember testileg is melegséget érez.

Igen elterjedt a *hév* szónak és származékainak lelki értelemben való használata. Kétféle szerepe szokott lenni a szónak: vagy főnév vagy melléknév. Mint főnévnek ‚aestus, calor, tepor (Kr.) wärme, hitze‘ (NySz.) a jelentése; e jelentésben némelykor lelki állapotot jelöl s az indulatnak magasabb fokát fejezi ki; pl.

Ennek erkölcsin is kitetszett eleve dicsőségre vágyó nagy szívének *heve* (Thaly: Adal I. 129). *Indulat hevétől* elragadva, *vitatkozás hevében* megsérteni vkit stb.

Mint melléknévnek ‚fervidus, calidus; warm, heiss‘ jelentése van. Ez a jelentés is sokszor lelki állapotra vonatkozik; pl.

Hév kívánság (Mad. Evang. 300).

S látta, hogy a hölgyet nem nyerheti vissza kezére,
Futni hagyá, s *hév vágyait* elfojtotta szívében.

Vörösmarty, Zalán futása II: 723.

Attól a perctől fogva úgy néztem őt, mint második atyámat, kinek életemet köszönhetem. De *e hő érzületemet* nem igen volt alkalmam kifejezni (Vadnai Károly, Rapaics). Nincsen *hé lelkinék* hová lönni: nem tudja, mihez folyamodjék, hova legyen, mitévő legyen, mire határozza magát (MTsz.).

Előfordul a *hévség* (calor, hitze) szó is lelki értelemben: pl.

Kivanságokban *heuseg* uralkodik (Lép: PTük. I: 147).

A régi nyelvben használatban volt *hevenyen* határozó szó többnyire ‚illico, sofort‘ jelentésben, de nem egyszer előfordult ‚fervide, heftig‘ jelentéssel is; pl.

Ezt-is igen *hevenyen* vitattyák a pápista doctorok (Pós: Igazs. I: 332). *Hevenyében* kívánnják, amit meg-tilt az orvos (Mad: Evang. 656).

Különösen gyakori a régi nyelvben is, a maiban is a *hev* szó *heves* származékának lelki értelemben való használata. Előfordul ugyan érzéki jelentésben is, de legtöbbször lelki állapotra szokott vonatkozni. Az ingerlékeny vérű, indulatos, hamar fölgerjedő, hirtelen természetű emberre szoktuk alkalmazni leginkább: pl.

Ne légy oly *heves*, mérsékelj indulatodat!

Más példák:

Az oroszán igen *heves* természetű (Misk.: VKert. 49). *Heves* szónoklat, *heves* megtámadás (CzF.).

A legtöbbször nem érzik ugyan a szóban az érzéki jelentés, de voltaképen itt az érzéki és lelki jelentés karöltve jelenik meg. Így van ez különösen a *heveskedik* igénél. Igaz, hogy ez rendesen annyit jelent mint ‚hirtelenkedve tesz vmit‘ (praecipitanter ago Kr.); pl.

Akik szer-kivül *heveskednek* kívánságokkal, azoknak későbbben légyen részek benne (Fal: UE. 433). Fontold meg mit teszesz, ne *heveskedjél* (Ball.).

Itt talán hiányzik az érzéki vonatkozás; de van a szónak ‚indulatosan cselekszik v. viselkedik‘ (sich hitzig benehmen, heftig sein NySz.) jelentésárnyalata is, amiben az érzéki ‚tűzbe jön‘ jelentés is benne van; pl.

Oly *forrón* és *buzgón* *heveskede* a szives társaságban az istenes jószágokról, mintha a lelkek dolgát reá bízták volna (Fal: NA. 175). Jozefine hasztalan kérlelé *heveskedő* férjét (Jókai: Egy magyar nábob).

A *heveség* is rendesen lelki állapotra szokott vonatkozni s indulatosságot, hirtelenkedést jelent. Mint a *heves*, *heveskedik* szavaknál, úgy itt is a lelki jelentés mellett érzéki vonatkozása is van a szónak; pl.

Az te *hevesegedet* megh-engeztelied (VirgC. 37). Ő is alább hagyott már fiatalkori *hevességéből* (CzF.).

A két jelentésnek, az érzéki és a lelki folyamatnak a kapcsolata leginkább megvan a *hevít* és a *hevül* igéknél. Mind a kettőt oly lelki folyamat jelölésére szoktuk használni, amely a felmelegedésnek, tűzbejövésnek érzéki folyamatával velejár, azzal egyszerre nyilvánul. *Hevít* jelentése: fervefacio MA. heiss machen PPB. wärmen NySz. Eredetileg érzéki folyamatra vonatkozott, de e külső folyamatnak az indulatra gerjesztés lelki folyamatával való komplikációja folytán lassanként e lelki folyamat jelölésévé alakult át, de emellett érzéki vonatkozását is megtartotta. Innen a szó mai rendes használatában, ha nem tisztán külső érzéki folyamatra vonatkozik, egyszerre lelki folyamatot és érzéki folyamatot is jelöl. Világosan látszik ez a következő példából:

De ha szőlőgerezd levét
Iszom, engem dalra *hevít* (P. Horváth E.)

A bortól az ember valósággal fel szokott hevülni, melegséget szokott érezni, de a bor búkergető és kedvderítő is egyszersemind, az embert felvidítja. Innen a szónak kettős jelentése ebben a példában. Más példák:

Ferdinánd maga nekünk adta s engedte volna ez országot, oly igen *reá hevítettük* vala (TörtT. IV:199).

Szúnyadj most, valahára megáld szélhánnya porodban
A maradék, ki ezen földnek bírandja határit,
S szörnyű haláloddal fiait nagy tette *hevíti*.

Vörösmarty, Zalán futása V:175.

Mindenkit egy vágy, egy érzés *hevíte*.

Arany L. A délib. h.

Vágy még *hevít*, kedv még emel;
Oh, még sok dalt nem zengtem el.

Reviczky Gy. Számlálgatom.

Mint a visszhang ereje a hang erejétől függ, épp úgy függ az a *felbuzdulás*, melyet valamely műalkotás a nézőben kelt, a *gerjedelmnek* attól a fokától, mely magát a művészt *hevítette* (Művészet I:195).

Ugyanígy vagyunk a *hevül* igével. Jelentése: calesco, inferveo, aestuo C., adaestuo MA. hitzig sein, grosse hitze leiden PPB. Lelki értelemben csak újabb nyelvünkben használatos; legalább a NySz. közölte idézetekben a szó még mind csak érzéki folyamatot jelöl. Mai használatában sok esetben a lelki jelentés mellett az érzéki vonatkozás egészen nyilvánvaló. Így ezekben a példákban:

Elszántan, és némán állottak előtte
A daliák, minden csep *vérök* harcra *hevüle*.

Vörösmarty, Zalán f. VI: 363.

Lásd Uram!

Hogy föl vagy lelkesülve, hogy *hevülsz*,
S ezt mind nekem köszönhetd; én vagyok
A *tűz*, a *láng*, mely *téged gyújtalak*.

Vörösmarty, Várnász II.

Ilyen példa még ez is:

Mint fogok én is örülni, ha őt ép karral ölelvén
Rám, dobogó kebelén boldog szerelemre *hevülök*.

Vörösmarty, Zalán fut. IV: 347.

Néha az érzéki vonatkozás alig érzik; pl.

S ki tud *hevülni*, és ki tudja jobban
Szeretni mint mi, a hazát, ha kell?

Arany L. A délib. hőse.

A *fölhevül* tisztán érzéki jelentésben alig fordul elő. Incalesco, effervesco, excandescio, exardescio (SL), erhitzt werden, aufwallen, aufbrausen (NySz.) jelentése rendesen lelki folyamatra vonatkozik. Az érzéki vonatkozás nyilvánvaló ebben a példában:

Se *füsti*, se *lángja* már az előbbi *felhevüléseknek* (Fal. Konst. 831).

Természetesen azonban az érzéki vonatkozást sokszor alig érezzük; pl.

Jó formán *felhevültél* a főemberek ellen, hanemha talán csak tréfálsz (Fal.: NE. 66).

Férfi dicsőség szolt hozzám a mennyek öléből;
Fölhevülék, s buzgóságom könnyekre fakadt ki,
Ha! de *hevültöm* után nyomorultán hátra maradtam.

Vörösmarty, Zalán fut. II: 536.

Figyelemre méltó, hogy a *hev* szónak és származékainak lelki értelemben való használata nem nagyon régi. Körülbelül a 17. század végén s a 18. század elején kezdődött. Igaz, hogy a *heves* és *hevesség* már előbb is előfordulnak ily értelemben; de a többi nagyjából csak későbbi korból mutatható ki. Így a *heveskedik*, mely tisztán érzéki értelemben nem is használtatott, tudomásunk szerint csak Faludinál fordul elő először. A *hevít*, *hevül* és *fölhevül* első példái is Faludi korába esnek. A *hevület* szót a szenvedély kifejezésére Kazinczy használta először, 1815-ben (NyUSz.).

Ide tartozik a *fűl, fűlik* ige is, melyet már említettünk. Eredetileg ez is érzéki folyamatot jelöl. Jelentése: calefio, torresco MA. warm werden PPB. geheizt werden NySz. Használatos lelki folyamat jelölésére is, még pedig leggyakrabban a *hűl* igével kapcsolatban. Ilyenkor jelentésében érzéki vonatkozás is van. Igazoláslul a már idézett példákhoz megemlíthetjük még a következőket:

Azon egy órában *hűl, fűl* izzad, reszket, hol néki bizza magát szerelmében, hol pedig ide s tova szánja lelkét kétségében (Fal.: NE. 106).

Használatos ily értelemben magában is: pl.

Ha semmi uttal nem *fűl szive* férjéhez, vallyék-el tñle törvény-szerént (Pós.: Igazs. II: 557). Némellyeknek azért minden *eszek kedvek* az világhoz *fűlt* és ragaszzkodott (Pázm.: Kal. 80). Nem *fűlik* a *lelke* a komoly dologhoz (Ball.)

A NySz.-ban említve van *öszvefűlt* melléknév ,concors, einig' jelentésben:

Közönségesen mindnyájan *öszvefűlt szivel* abban munkálkodgyunk (Bátaí: LPrób. 211).

A hőérzetek köréből végül még a *forró* szót idézhetjük, mely szintén gyakori lelki állapotra vonatkozó jelentésben. Jelentése ilyenkor: ardens, zelosus, heiss, inbrünstig, eifrig NySz. Példák:

Ázik a város, úgy mondád, siralommal és aggódik *forró fohász-kodással* (Fal.: TÉ. 649). Örömmel tapasztalja az igaz hazafi, hogy a' két magyar Haza a' honni Músát nem tsak *forróan szereti*, de tiszteli is (Gombos Imre: Az esküvés). Meghallgatja-e gyakori *forró sóhajtásomat?* (P. Szathmáry K. Mikes szerelmei), *forró szerelem, forró csókok, ölelkezések* (CzF.).

Látási érzetek neveit szintén használjuk lelki állapot jelölésére. Igen érdekes és jellemző példája az ide tartozó jelenségeknek a *sötét* szó használata. A sötét látási benyomás érzelmi hangulata közös a szomorúságéval. Ez magyarázza meg azt, hogy a tudatban a kettő komplikációvá társul, melynek következtében némely nyelvben a sötét látási érzetet és a szomorúság lelki állapotát egyazon szóval jelölik meg. Így a finn *kaiho* egyformán jelent sötétséget és szomorúságot, bűbánatot. A magyarban is a *sötét* szót akárhányszor vonatkoztatjuk gondra, szomorúságra, bánatra. Példák:

Aggasd szegre egy darabig a *setét gondokat*, magad pedig térj szellőre, fris égre (Fal.: NE. 26).

*Sötét fájdalma*k fényes követe. (Petőfi.)

Sötét szomorúság, mint egy messze felleg,
Hirt adott szelével, hogy veszély közelget.

Arany, Toldi estéje I.

Mégis engem tűzhelyemnél
Vidor érzet karja vár,
A *sötét bűt* elröpíti
Lángja és a tölt pohár.

Tompa, Kandalló-dal.

A rosszkedvű, bús, elkeseredett, gondoktól terhelt ember homlokára gyakran azt mondja a szemlélő: *sötét homlok*. Igaz, hogy itt látási érzetre látszik vonatkozni a szó; de voltaképen lelki állapotot jelöl. Az ilyen embernek az arcán a szomorúságnak, bánatnak jelei látszanak, ennek az érzelmi hangulatában pedig van valami, ami azonos a sötétség érzetét kísérő érzelmi hangulattal. Innen van az, hogy a homlokra, mely voltaképen nem látszik sötétni, csak a kísérő érzelmi hangulat határozza meg ilyenek, — önkénytelenül azt mondjuk, hogy sötét. A szónak a származékai, a *sötétes*, *sötétség*, *sötétít*, *sötétül*, *megsötétül*, *megsötétedik*, stb. is sokszor vonatkoznak lelki állapotra. De nemcsak érzelmi világunkra szoktuk vonatkoztatni a *sötét* szót, hanem a szellemi világra is: a tudatlanságot, szellemi vakságot gyakran *sötétség*-nek mondjuk. Itt is ugyanaz a képzettársítás működött, mint az előbbi esetben, csak a vonatkozása más.

A *komor* is, melynek csak lelki állapotra vonatkozó értelméről tudunk, eredetileg szintén sötét látási érzetet jelölt. 'Morosus' jelentésben használatos, de e jelentés a sötétség, homályosság fogalmából indult ki. Ezt bizonyítja a zürjén nyelv, melyben a *komor* megfelelője: *kimör* felhőt és homályt jelent. A mi nyelvünkben a szó származékaival együtt csak lelki értelemben használatos. Példák:

Csak ilyen *komor kedvel* kell ballagnunk (Matkó: BCsák. 376). *Meg komortyják* magokat, zomorusagnak érzékdnek (Beythe: Epist. 78). Soha semmi jó kedvet ne mutassunk, hanem mindenkor *komorkodjunk* (GKat. Válts. I:1000). Nyughatatlan és *komorodott* lön (Kónyi: VM. 15). *Elkomorodott* a molnár és túrta szájából mérget (Fal.: TE. 767). Ugy vélem, attól *komorodott meg*, hogy nem mehettünk alkura némelly punctumok iránt (Fal.: NE. 80). Néha *elkomorodik arca* (Jókai: Egy magyar nábob).

A szomorúság lelki állapotának *finster*, *dunkel*, *trüb* jelentésű szavakkal való megnevezése különben egészen közönséges

jelenség más nyelvekben is. A német *betrüben* ,búsítani, megsomorítani' a *trüb* ,zavaros, borús' származéka. Igen gyakori kifejezés a németben ez is: *finster blicken*. Nálunk ide tartoznak még az ilyen kifejezések: *fekete gond, homályos bánat, ködös kedély*. Példák:

Vigasztalan éjben Toldi vitézt hagyta,
Fekete éjfélnél is *feketébb gondban*.

Arany, Toldi szer. V: 49.

Oh! keserű kínját én érzem előre
Fekete bánatnak — így sír Buda nője.

Arany, Buda halála VIII.

Homályos bánat dülja lelkemet (Dayka G. Titkos bú). Jenő *kedélye* még *ködösebb* lett, akaratát zsibbasztá minden szó (Jókai: A kőszívű ember fiai).

A *szomorú* is Budenz egyeztetése szerint összefügg a finn *sumu* és lapp *sobmo* ,köd' szóval s így alapjelentése: homályos, zavaros, nem tiszta, melyből könnyen fejlődhetett a ,*tristis, moestus*' jelentés.

Ugyanilyen jelentésváltozást mutatnak a *borong, borul, boru, borus* szavak is, melyek eredetileg beborítás által való elsötétedést, elhomályosulást jelentenek, de lelki értelemben is használatosak. *Borong* voltaképen az égnek homályosodását szokta jelenteni, de lelki értelemben kedvetlenedést jelöl. *Borongó kedvű, borongó ábrázatú. Borongós* lelki értelemben szomorúságra hajlandó. Van különben a *borong* ige lelki jelentésének más árnyalata is: szomorúan elméláz; pl.

Mély *elborongásából* a paripa nyerítése verte föl (Jókai: A kőszívű ember fiai). András *elborongott* egy ideig ezen a csudán (Szemere György: Az ital).

Mult évek emléken *el-elborongok*.

Arany L. A délib. hőse.

Balázs ilyféle eszméken *boronga*.

Uo.

A *borul* is rendes használatában annyit jelent, hogy ,sötétedik'. Tisza-Dob vidékén a nagyon barna, fekete emberre tréfásan ezt szokták mondani: *borulás*; pl. Nini, ahun gyün egy nagy *borulás*. Ezen érzéki jelentésen kívül a szót lelki értelemben is használják; pl.

Elborulok azon, hogy lenn az utca tulsó oldalán felrepedezett az üres telek (Thury Zoltán: Új képek, Pesti Napló 1905. júl. 5).

A költők a búsongó, szomorgó szívet nem egyszer mondják *borulat*-nak; pl.

A csatasíkon mély *borulattal* ballag az útas,
Elgondolva minő kétes az emberi sors.

Kisfaludy Károly.

Borult lelki értelemben annyi mint ‚szomorú‘; pl. *borult tekintet*. *Borus* eredetileg a. m. homályos, lelki értelemben: komor, haragos, szomorú. A *ború* nyelvújítási szó; lelki jelentésben szintén előfordul; pl. Fáy András Friss bokrétájában (1818): Im csak derülni lássam *komor borúdat*.

Viszont a *derít*, *derül*, *derü* szavakat, melyek meg világosodást jelentenek, a vídámság, kedv lelki állapotának jelölésére használjuk. A *derít* a régi nyelvben nem volt használatban, megvan ugyan C. és MA.-nál ‚dissereno‘ alatt a *megderít*, de alkalmasint egy író sem vette tollára (NyUSz.). Használatának első adatait Szabó Dávidnál találjuk. Nála a. m. világosítani v. ébreszteni; *kedvet földeríteni*, továbbá *kideríti* a lelkemet (MVir. 243). Mai nyelvünkben általában ‚világosít, homályt űz‘ jelentése van, de lelki értelemben is használatos, ‚gondot, kétséget, szomorúságot oszlat‘ jelentésben: pl. *földeríteni* vkinek a *kedvét*, *kedvre deríteni* vkit. A *derül* is többnyire ‚világosodni kezd‘ jelentéssel bír s a régi nyelvben nagyobbrészt csakis ilyen vonatkozásban szokott előfordulni. Néha azonban lelki értelmével is találkozunk; így Gyöngyösinél a következő helyen:

Vig is kedvetlen is, *derül* s borul ködben (K. J. 63); továbbá: *Kiderült kedvem* vastag homályba borult (SzD. MVir. 76:79).

Mai nyelvünkben is elég gyakori ilyen értelemben. Nagyon ismeretes szó a *derültség*, mellyel a vídámság egyik fajtát szoktuk jelölni. A *derü* a nyelvújítás korából való, lelkileg a kedélynek felvidult, szomorúság nélkül való állapotát jelenti.

Külső érzéki benyomásnak, még pedig szagérzetnek neve van a ‚superbus, stolz‘ jelentésű *büszke* szóban is. Mint Szarvas Gábor kimutatta (Nyr. 16:556), ez a *büz* ‚foetor, putor, pedor‘ szóból való kicsinyítő névszó: *büz-ke*. A régi nyelvben még meg is van ezen eredetibb ‚putidus, foetidus; stinkend‘ jelentése; pl.

Egy *büszke*, magát pézmázó urfiat csak azért öletett, mert a rajta való szagot nehezteltette (Bethl. Élet. 38). A pegymet ábrázolója azoknak az embereknek, akik tsak otthon a putzokban nevedvén, tudatlanságok miatt tsuda melly igen *büszkék* (Misk.: VKert. 240).

A kelletlen szag, bűz meg a kevélység, dölyf rokon érzelmi hangulatot szokott kelteni. Ez okozza azt, hogy a két képzet a tudatban könnyen komplikációvá társul s a beszélő a két diszparát képzetre önkénytelenül ugyanazt a szót használja. Nyelvünkben számtalan példát lehetne felhozni, melyben a kevélység lelki állapota szagérzetre vonatkozó *bűz*, *büdös*-féle szavakkal van megjelölve. Szarvas Gábor Baróti Szabó Dávid, Magyarország virági¹-ből idézett egynehány ilyen példát:

Ugyan *büdös* a *kevélységtől* (277). Nagy *göggel* füsttel, *bűzzel* hetyken, *büszkén* szól (276). *Kevélységgel bűzölög* (uo.). Orrát nagy *bűzzel* fentartván, duzmad *kevélységgel* (277).

A komplikációt elősegíti az a szemléleti mozzanat is, hogy a bűznek is meg a kevélységnek is rendes külső jele szokott lenni az orrfintorítás. Az eredetileg „putidus, foetidus; stinkend“ jelentésű *büszke* szó is ezen komplikáció folytán ment át lassanként „elatus, superciliosus (PPB.), arrogans (WF.), stolz (NySz.)“ jelentésbe, mely azután egészen kiszorította a régi jelentést. Különben nem nagyon régi keletű. A XVI. században még nem fordult elő. Szótáraink közül először csak Pápai Páriz szótárának Bodféle (1767) kiadásában van megemlítve. Faludiig csak itt-ott találkozunk vele. Attól kezdve már gyakoribb; pl.

Ha szerével reá viseltem magamat, *büszkének* tartott (Fal.: NA. 155). *Büszke*, mint a kompódi menyasszony (Fal.: Jegyz. 922). Unalom többnyire *büszke* palotákban kér szállást magának, és nem gunyhótskában (Orczy: KöltSz. 229).

Kicsinyítő képzős származékának, a *büszkés*-nek is megvan a régi nyelvben mind a két jelentése:

1. olens, foetens; riechend, stinkend NySz.; pl. Hallgass bak *bűzzel büszkés* (Bal.: Epin. 11). — 2. superbiens, stolz NySz.; pl. Boldog ki esméri tehetetlenségét, határozni tudja *büszkés* eszeségét (Orczy: KöltH. 80).

A *büszkeség* szót is tudunkkal Faludi használta először irodalmunkban; csak „superbia, stolz“ értelmét ismerjük, érzéki értelemben aligha fordult elő; pl. A hívságos ember *büszkesége bűzét* nem veszi észre (Fal.: BE. 596). Újabb nyelvünkben igen gyakori a *büszkélkedik*, jelentése: kevélykedik.

Mindezen esetekben lelki állapotoknak érzéki érzetekkel való komplikációja a jelentésváltozás alapja. Ezekről különválasztottam s majd külön értekezésben¹ fogom tárgyalni azokat a

¹ Ez értekezés anyaga már együtt van.

jelenségeket, melyeknél lelki folyamatoknak külső folyamatokkal való komplikációja magyarázza a jelentés-változást. A két csoport jelenségei voltaképp szorosán összefüggnek egymással, mivel mind a kettőnél külső benyomás neve szolgál lelki állapot vagy folyamat jelölésére; csakhogy az előbbi esetben ez a külső benyomás érzet, az utóbbiban pedig külső folyamat. Mind a két csoportnak jellemző tulajdonsága az is, hogy a szó eredeti jelentése már oly képzetelemeket tartalmaz, melyek a későbbi jelentést eleve meghatározzák. Eredeti jelentésében a szó mindig külső benyomásra vonatkozik, de ennek a külső benyomásnak van valami közössége a későbbi lelki jelentéssel: az érzelmi hangulat közössége. A másodlagos komplikációs jelentés-változás jelenségeinél ellenben, melyeknél szintén külső folyamat neve szolgál lelki folyamatnak, még pedig többnyire szellemi folyamatnak a jelölésére, a szó eredeti jelentésében nincs semmi, ami a későbbi jelentésre ráutalna, csak az eredeti jelentéshez további asszociációk során hozzájáruló komplikációk közvetítik a jelentés-változást. A kettő között levő különbséget megvilágítja a következő két példa.

A *csügged* szó a régi nyelvben többnyire *pendeo*, *propendeo*, *dependeo*, *proclino* jelentésben fordult elő s különösen a fej lecsüggesztésének jelölésére volt használatos. Ez a külső benyomás azonban rendesen együttjár a búslakodásnak, szomorúságnak a lelki állapotával. Ha valakit szomorúság, bánat gyötör, rendesen lecsüggeszti a fejét, elhagyja magát. Innen van, hogy a külső benyomásnak és a lelki folyamatnak közös érzelmi hangulata van s hogy ennek következtében a tudatban önkénytelenül komplikációvá társulnak, ez pedig a jelentés megváltozására vezet. A szónak eredeti objektív jelentése ma már csaknem teljesen el is enyészett s ma a csüggedésen tisztán csak lelki folyamatot értünk. A másodlagos komplikációs jelentés-változás jellemző példája a *fölfog* ige. A régi nyelvben annyit jelentett mint *suscipio*, *contollo*, *elevo*, *allevo*, *comprehendo* (M.A.), *aufheben*, *auffangen* (P.P.B.); tehát külső folyamatot, kézzel való cselekvést jelölt. A XIX. század elején *megérteni*; *auffassen*, *begreifen* jelentésben is kezdték használni. Itt az eredeti és a fejlődött jelentésnek semmi közös eleme nincsen. — Mind a két csoport jelenségei olyan nagy anyagot tesznek, hogy külön-külön tanulmány tárgyai lehetnek.

NYELVÉSZETI FÜZETEK.

— MONOGRÁFIÁK GYŰJTEMÉNYE. —

1. *Simonyi Zsigm.*: A MAGYAR SZÓREND. (1½ K.)
2. *Simai Ödön*: MARTON JÓZSEF MINT SZÓTÁR-ÍRO.) Ára másfél korona.)
3. *Kocsis Lénárd*: A MONDATRÉSZEK BRASSAI MONDATELMÉLETÉBEN. (Ára másfél korona.)
4. *Simonyi Zsigmond*: TRÉFÁS NÉPMESÉK ÉS ADOMAK. Nyelvjárási olvasókönyv. (Ára 1½ K.)
5. *Simonyi Zsigmond*: AZ ÚJ HELYESÍRÁS szövege és magyarázata. (Vászonborítékban másfél korona.)
6. *Rubinyi Mózes*: KÉT TANULMÁNY A NYELVÉSZET S A NYELVMŰVELÉS TÖRTÉNETÉBŐL. Grimm és Révai. A mondat. (Ára 1 korona.)
7. *Gombocz Zoltán*: NYELVTÖRTÉNET ÉS LÉLEKTAN. (Ára egy korona.)
8. *Simonyi Zsigmond*: HELYES MAGYARSÁG. (Ára két korona, egész vászonkötésben három korona.)
9. *Varga Ignác, Szabó Dezső, Kertész Manó*: NYELVJÁRÁSI TANULMÁNYOK. (Ára másfél korona.)
10. *Nagy Sándor*: A VÁCI NYELVJÁRÁS. (2 K.)
11. *Simonyi Zsigmond*: ELVONÁS (elemző szóalkotás). (Ára másfél korona.)
12. *Székely Ábrahám*: ALANYTALAN MONDATAINK ALANYÁRÓL. (Ára másfél korona.)
13. *Erdélyi Lajos, Horger Antal, Szemkö Aladár*: NYELVJÁRÁSI TANULMÁNYOK. (Ára másfél korona.)
14. *Simai Ödön*: DUGONICS MINT NYELVÚJÍTÓ. (Ára másfél korona.)
15. *Simonyi Zs. (Bartha J., Melich J. és Szilasi M.)*: A NYELVTÖRTÉNETI SZÓTÁRRÓL. (Ára 1 K.)
16. *Berze Nagy János*: A HEVESMEGYEI NYELVJÁRÁS. (Ára másfél korona.)
17. *Beke Ödön*: A PAPAVIDÉKI NYELVJÁRÁS. (Ára két korona.)

18. *Gácsi József*: KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A MONDATTANRA. (Ára két korona.)
19. *Valló Albert, Agner Lajos, Szenttamási János és Stan Vazul*: KÖLCSÖNÖS HATÁSOK A HAZAI NYELVEK KÖZT. (Ára másfél korona.)
20. *Szücs István és Gencsy István*: NYELVJÁRÁSI TANULMÁNYOK. (Ára másfél korona.)
21. *Kertész Manó*: ANALÓGIA A MONDATSZERKESZTÉSBEN. (Ára két korona.)
22. *Vértés József*: A GYERMEKNYELV HANGTANA. (Ára egy korona.)
23. *Szeglety István*: A FŐNÉVI IGENÉV ARANY JÁNOSNÁL. (Ára egy korona.)
24. *Réger Béla*: A HATÁROZOTT NÉVMUTATÓ. (Ára másfél korona.)
25. *Beke Ödön dr.*: A VOGUL HATÁROZÓK. (Ára két korona.)
26. *Oláh Gábor*: A DEBRECENI NYELVJÁRÁS. (Ára másfél korona.)
27. *Nádai Pál*: A MAGYAR NÉPETIMOLÓGIA. (Ára egy korona.)
28. *Simonyi Zsigmond*: AZ IKES RAGOZÁS TÖRTÉNETE. (Ára egy korona.)
29. *Böszörményi Géza*: A JÁNOSFALVI NYELVJÁRÁS. (Ára egy korona.)
30. *Geleji Katona István*: MAGYAR GRAMATIKÁTSKA. (Ára egy korona.)
31. *Teleky István*: A TÁRGYESET ARANY JÁNOSNÁL. (Ára egy korona.)
32. *Viski Károly*: A TORDAI NYELVJÁRÁS. (Ára 1 K.)
33. *Beke Ödön*: KEMENESALJA NYELVE. (Ára 1 K.)
34. *Horváth Endre*: A BAKONYALJAI NYELVJÁRÁS. (Térképpel és rajzokkal. Ára 2 korona.)
35. *Szolár Ferenc*: JELENTÉS-TANULMÁNYOK AZ ASSZIMILÁCIÓS JELENTÉSVÁLTOZÁSRÓL. (Ára egy korona.)
36. *Szeremley Császár Loránd*: JELENTÉS-TANULMÁNYOK A KOMPLIKÁCIÓS JELENTÉSVÁLTOZÁSRÓL. (Ára egy korona.)